

Söyleşi

“Çeşitli Boyutlarıyla Din İstismarı”

Adil ÖZTEKİN*

M. Hayri KIRBAŞOĞLU*

A. Öztekin: Hocam, İlahiyat Akademi Dergisi olarak bu sayıda “Yabancılaşma ve Dindarlık” konusunu ele almaktayız. Bu bağlamda, yabancılaşmanın bir aracı olduğunu düşündüğümüz “din istismarı” hakkında bilgi verir misiniz?

M. H. Kırbaşoğlu: Din istismarının kavramsal çerçevesini çizmek tabiatıyla kolay bir iş değil. Ama bu konuda en aydınlatıcı kaynak olarak Kur’an’daki bir âyet “dinin Allah’a has kılınması” –مخلصين له الدين– (Mü’min 40/14 vd.) mealindeki ayet bizim için bir hareket noktası olabilir. Burada kastedilen şey, dini tamamen Allah’a has kılmak ve Allah’ın rızası dışında hiçbir mülâhazaya dinî konularda yer vermemektir. Aslında dinin esas anlamı, “her şeyin Allah merkezli ve Allah’ın hoşnutluğuna bağlı olarak gerçekleştirilmesi” demektir. Bu çerçevenin dışına çıkan şeyler farklı oranlarda din istismarının kapsamına girer.

Mamafih din istismarına dair gerek düşünce, gerek eylem alanındaki örneklerin hepsi aynı düzeyde değildir. Bazıları tam anlamıyla din istismarı kavramına girebilecek iken, bazıları bu konuda daha göreceli bir yerde duruyor olabilir. O bakımdan bütün din istismarı örneklerinin aynı düzeyde değerlendirilmesi yanlış olabilir. Tabiatı ile en önemli din istismarlarından bir tanesi; Müslüman olmayanların dini istismarıyla ilgili olarak gündeme getirilmektedir. Genelde Müslüman olmayanların İslâmî öğretiyi çeşitli amaçlarıyla kullanmasına din istismarı denilmektedir. Özellikle günümüzde son yıllarda yaşanan, İslâmî kesimle diğer laik tabir edilen kesimler arasındaki tartışmalarda bu konu gündeme gelmektedir. İslâmî kesimin de laik kesimler tarafından din istismarı yaptığı şeklindeki ithamlara karşı İslâmî kesim bunların istismar olamayacağı, namaz kılmak, oruç tutmak, zekât vermek veya diğer görünür olan İslâmî uygulamaları yerine getirmenin istismar olamayacağı şeklinde cevap vermektedirler. Ancak bu noktada İslâmî kesimin biraz daha kendilerine özeleştiri yöneltmelerinde yarar vardır. Elbette İslâmî görevleri yerine getirmek her Müslüman’ın görevidir. Ancak sözümüzün başında belirttiğimiz gibi bu görevler sadece Allah rızası için yerine getirilir. Ama bir insan bir politikacı, işte insanlar beni namaz kılarak görsün, bana rey versin diye kıldığı zaman bu farz olan bir namaz olsa dahi netice itibarıyla yine istismara girer.

* Okt., Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Elemanı, e-posta: adiloztekin@gantep.edu.tr.

* Prof. Dr., Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, e-posta: kirbasoglu@divinity.ankara.edu.tr.

Keza bir politikacının konuşması esnasında sık sık dinî sembollere atıfta bulunması, bunlar dini istismar şâibesi ile karşı karşıya kalabilecek bir takım hususlardır. O bakımdan istismarın bir dine inananlar tarafından da gerçekleştirilebileceğini unutmamak gerekir. Dolayısıyla din istismarı kavramının dini hedef ve amaçları dışında kullanmak olarak nitelendirebiliriz. Bu din istismarı sadece o dine inananlar tarafından yapılacak istismar ile sınırlı değildir. Bizâtihi o dinin mensuplarının da kendi dinlerini çeşitli amaçlarla istismar etmesi mümkündür, tarihte de bunlar gerçekleşmiştir, günümüzde de örnekleri vardır. Bunlara da zaten daha sonra işaret etmek mümkün olacaktır.

A. Özetkin: Hocam, istismar, sadece dinî alanda mı söz konusudur, yoksa bu olgu diğer sahalarda da görmek mümkün müdür?

M. H. Kırbasoğlu: İstismarın sadece dine mahsus olup olmadığı sorusu ile ilgili olarak verilecek cevap tabii ki istismarın sadece dine mahsus bir olgu olmadığı şeklinde olacaktır. Kutsal olan, değer verilen hemen hemen her hususun istismarı söz konusudur. Dolayısıyla meselâ diyelim komünist bir yönetimde, bu yönetime destek veren insanlardan fedakârlık ve feragat isteyen yöneticilerinin kendilerinin tamamen komünist ideolojiye aykırı bir biçimde lüks ve sefahat içinde, şatafat içinde yaşamaları burada bir örnek olarak verilebilir. Ve yahut da bir liberal öğretiyi benimsemiş bir insanın ekonomik alanda faaliyet gösterirken veyahut da fabrikada çalışan işçilerle ilişkilerinde liberal ve özgürlükçü konumuna tamamen ters uygulamalar içerisine gitmesi örnek verilebilir. Bu anlamda ülkemizde İslâmî kesimde de, sol kesimde, Atatürkçüler, Aleviler, milliyetçiler ve aklınıza gelebilecek toplumun bütün kesimlerinde de bir istismarın yaşandığını söyleyebiliriz. Bu sadece Sünnî kesimlerde değil, Alevilik üzerinden de, gerek kurulan dernekler vakıflar aracılığıyla kendilerine alan açmak kendilerini lider olarak pazarlamak ve bunun sonucunda özellikle iktidar nezdinde kendisine rant alanı açmak için çeşitli dinlerin, mezheplerin, tarikatların ve ideolojilerin kullanıldığını biliyoruz.

Tabiatıyla bunun daha da ötesi var. Özellikle küresel emperyalizmin hedeflerine ulaşmak için dinleri, ideolojileri, kısacası işe yarayan hemen hemen her şeyi kullandığını biliyoruz. Keza özellikle din söz konusu olduğunda kapitalist kesimlerin sermaye çevrelerinin özellikle Ramazan aylarında dinî duyguları, dine olan saygı ve sevgilerinden, muhabbetlerinden değil, tamamen dindar insanların duygularını istismar ederek onları daha hızlı tüketime teşvik etmek ve daha fazla para kazanmak için nasıl istismar ettiklerini her yıl görüyoruz. Dolayısıyla istismar bireysel, toplumsal ve küresel ölçekte ve bütün din ve ideolojilere, devletlere ve hükümetlere, resmî-sivil dinî kuruluşlara teşmil edilebilecek genel bir olgudur. O bakımdan sadece dine mahsus bir olgu olduğunu söylemek söz konusu değildir, ama istismarın en çirkin olanının dinle ilgili istismar olduğunu söylemek mümkündür.

A. Özetkin: Peki, hadisler üzerinde nasıl bir istismardan bahsedilebilir?

M. H. Kırbaçoğlu: Öncelikle Kur'ân ve hadisler arasında istismar bakımından ne tür farklılıklar vardır, sorusu ile başlamak gerekir. Şimdi Kur'ân konusunda yapılacak istismar tabiatıyla, Kur'ân-ı Kerim'in metninde herhangi bir değişikliğe gitme imkânı olmadığı için büyük ölçüde anlamlarını çarpıtarak istismar cihetine gidilebilmektedir ki hemen hemen İslâmî grupların, mezheplerin, tarikatların, cemaatlerin ve bu anlamda şu veya bu ölçüde Kur'ân metnini istismara çalıştıklarını söyleyebiliriz. Ama bu istismarın tabiatıyla en yoğun ve en vahim boyutlara ulaştığı alanın tasavvuf alanı olduğunu, cemaat ve tarikatlar alanı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Özellikle tasavvufta "bâtınî yorum" dediğimiz Kur'ân metniyle hemen hemen alakası hiç olmayan anlamların Kur'ân'a yüklenmesi ve bu suretle kendi öğretilerinin meşrulaştırılması için Kur'ân'ın kullanılması belki de en önemli istismar örnekleri arasındadır.

Günümüzde Kur'ân'la ilgili olarak tabiatıyla pek çok istismar söz konusudur. Yine ticarî amaçlarla bugün artık günümüzde balından tutun pek çok gıda maddelerinin veya ticarete konu olan malların tüketiminde bile bol bol âyetlerin hadislerin kullanıldığı, resmen istismar edildiği çok açık biçimde görülmektedir. Aynı şekilde politikada maalesef çok açık biçimde sadece ülkemizde değil, pek çok İslâmî hareketlerde bol bol Kur'ân'ın siyasî amaçlarla istismar edildiğini görüyoruz. O bakımdan bu gibi konularda daha hassas davranılması gerekir. Bizâtihi Kur'ân-ı Kerim'in metninin basımında bile istismar söz konusu olabilmektedir; işte mesela "tevâfuklu Kur'ân", veya "mis kokulu Kur'ân", ya da "şöyle güzel Kur'ân" gibi çeşitli şekillerde yapılan reklam ve pazarlamalarda esas amacın Kur'ân-ı Kerim'in insanlara, daha geniş kitlelere ulaştırılmasını ve onun öğretisinin hayata aktarılmasını sağlamak değil, Kur'ân, Mushaf basımı üzerinden para kazanmak, ticaret yapmak olduğu açıkça anlaşılan istismar örnekleri de vardır. Elbette Kur'ân-ı Kerim matbaalarda basılacaktır ve bunun bir bedeli vardır, dolayısıyla ticaret konusudur. Ancak maalesef çok abartılı bir biçimde ve bir Müslüman'a yakışmayacak şekilde, üstelik doğru olmayan beyanların eşliğinde Mushaf ticareti gerçekleştirilmektedir. O bakımdan -dürüstlük adına- mesela Suudi Arabistan gibi bazı ülkelerin Mushafı bedava dağıtmasının Kur'ân hizmetinde daha uygun bir yaklaşım olduğunu söylemek gerekir. Tabiatıyla bir takım âyetlerin, dua mecmuaları vesaire gibi yani Müslümanlar'ın kolaylıkla ulaşacağı bazı şeylerin özel olarak bastırılarak çok çeşitli materyaller üzerinde ve maliyetinin çok üzerindeki fiyatlarla satılmaya çalışılması veya Kur'ân-ı Kerim'in kendisi için yaptığı bazı nitelemelerin dışında Kur'ân mushafının veya onun okunmasının bir takım gerçek olmayan niteliklerle nitelendirilerek bunun üzerinden bir takım ticari faaliyetler gerçekleştirilmesi de Kur'ân'a yönelik yaygın istismar örneklerindedir.

En önemli istismar şekillerinden bir tanesi de -tam olarak istismar olarak nitelendirilmezse bile- herhangi bir konuda Kur'ân-ı Kerim'in görüşünü öğrenmek

amacıyla Kur'ân'a başvurulduğunda insanların işine gelen âyetleri cımbızla çekerek işine gelmeyenleri görmezlikten gelmeleridir. Tabiatıyla Kur'ân'ın istismar alanları bu sayılanlarla sınırlı değildir. Çok daha geniş bir alanda, özellikle dediğim gibi ticari alanda, siyasî alanda ve bir de toplumda bir takım cemaat ve grupların oluşumunda Kur'ân-ı Kerim'in özellikle bir istismar aracı haline dönüştürüldüğünü söyleyebiliriz. Bunun pek çok örnekleri maalesef İslâm dünyasının her yerinde görülebilmektedir.

Hadisler, daha doğru bir ifadeyle "Hadis Rivayetleri" konusunda tabi ki daha geniş boyutlu bir istismardan bahsedilebilir. Kur'ân istismarı büyük ölçüde metnindeki bir tahrifattan ziyade anlamını çarpıtma şeklinde olabileceken, hadis rivayetleri konusunda iki yönlü bir istismar söz konusudur. Bu istismar hem insanların siyasî, ekonomik, sosyal her türlü çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla hadis uydurması şeklinde olabilmiştir; hem de aynı zamanda bazı hadis rivayetlerinin anlamlarını çarpıtmak şeklinde de bir istismardan söz edilebilir. Bu konuda daha önce *İslamiyat Dergisi*'nin sanıyorum "Din İstismarı" sayısında "İstismara Elverişli Münbit Toprak: Hadisler" başlıklı bir makale de kaleme almıştık. Orada hadislerin nasıl bir istismar konusu yapılabildiğine dair daha geniş bilgi ve örnekler bulunabilir. Günümüzde de biraz önce sözünü ettiğim, Kur'ân-ı Kerim'in istismar alanlarının tamamında hadislerin de aynı şekilde ticari reklamlarda bir takım ticaret mallarının satımında alımında istismarı söz konusu olduğu gibi, siyasi konularda politik amaçlarla veya grup çıkarını sağlamak amacıyla da pek çok rivayetler kullanılabilir. Bu istismar çabalarında kullanılan rivayetlerin büyük bir kısmının çürük ve uydurma, belli bir kısmının ise sağlam sayılabileceğini ancak bu sağlam görünenlerin de anlamlarının çarpıtılarak istismar konusu yapılabileceğini unutmamak gerekir. Burada da genelde herkes kendi çıkarına hizmet edeceği düşündüğü rivayetleri kullanma cihetine gitmektedir.

Öte yandan yine günümüzde Kur'ân ve hadisin otoritesinden yararlanmak için, belki birçok kimseye garip gelebilir ama "çağdaş uydurmalar" da söz konusudur. Her ne kadar Müslümanlar henüz Kur'ân uydurma safhasına gelecek kadar cüretkârlığa teşebbüs etmemişlerse de, şu anda da bol miktarda mevzu hadis istismar süreçlerinde rol almakta, yeri geldiğinde mevzuat kitaplarında dahi olmayan bir takım hadisler uydurulabilmektedir. Bu noktada tabiatıyla din istismarı sadece Kur'ân ve hadis metinleri üzerine değil aynı zamanda bizâtihi Allah ve Peygamber alet edilerek de yapılmıştır, geçmişte de günümüzde de. Günümüzde bunun en tipik örnekleri bir takım cemaat, tarikat ve İslâmî grup mensuplarının rüya aracılığıyla Allah'ı gördüğü, Allah ile konuştuğu, peygamberi gördüğü, peygamberle konuştuğu şeklindeki tamamen uydurma olduğu açık olan ve Allah'a ve Resulü'ne iftira olduğu açık olan uydurmalarıdır. Bunların sayısı pek çoktur, özellikle görsel medyada, yazılı medyada pek çok örneklerini bulmak mümkündür. Öte yandan sadece Allah ve Resulü'nü değil başka kutsalları da dinî amaçla kullanma ve istismar söz konusudur. Daha doğrusu halkın nazarında kutsal

olan hususların istismarı söz konusudur ki özellikle türbeler, kabirler, aslında fani olan insanların hiçbir kutsiyeti olmadığı halde o türbelere kutsiyet atfedilmesi ve oraların birer ticarethaneye dönüştürülmesi, insanların istismar edilmesi, keza ticarî amaçlı olmasa da -insanlara sadece Allah'a kulluk edip Allah'tan yardım istemeyi emreden Kur'ân'ın -mesela- Fatiha suresindeki açık ifadelerine rağmen- Allah dışında, yaratıcı değil yaratılmış olan insanlardan yardım istemeye yönlendiren, dini cemaatlerle dini kesimlerdeki pek çok teşvikler ve uygulamalar bu bağlamda zikredilebilir. Dolayısıyla istismar konusu tarih boyunca daima dinlerin en önemli problemi olmuştur. Bu istismar sadece İslâm'a da mahsus değildir. Hristiyanlıkta, Yahudilikte de istismar örnekleri vardır. Buna en güzel örneklerden bir tanesi de Hz İsa efendimizin Yahudi hahamlarla olan mücadelesidir. Hz. İsa efendimiz mabetleri ticarethaneye çevirdikleri için İncil'de engerek yılanları şeklinde çok ağır biçimde onları eleştirmektedir.

Bugün de dinî kurumlar ve din adamı sınıfları bu istismarın bir parçası olabilmektedir. Kimi zaman ülkemizde ve diğer İslâm ülkelerinde dinî kurumların siyasette araç olarak kullanıldığına dair pek çok örnek rahatlıkla zikredilebilir. Özellikle politik konularda bilhassa Ortadoğu siyaseti söz konusu olduğunda, özellikle de mezhepçilik söz konusu olduğunda resmî dinî kurumların, iktidarların arzuları üzerine her türlü beyanatta buldukları, fetva verebildikleri görülmektedir. Hatta mevcut yönetimlerin muhalifi olan insanları toplumda etkisizleştirmek, bazen onları ortadan kaldırmak, kaldırmaya teşvik etmek amacıyla da dinin kullanıldığı görülmektedir. Bunların en tipik örneği de tekfir müessesesidir. Son zamanlarda Mısır'da rahmetli Nasr Hamid Ebu Zeyd'e yönelik kampanyalar, yine dün medyadan öğrendiğim kadarıyla yine Ezher şeyhinin Hasan Hanefi'ye yönelik irtidat suçlamaları, bunlar genelde sistem muhalifi olan eleştirel ve muhalif zihinleri bastırmak için dinin ve dinî kurumların kullanıldığı örneklerdir. Bu durumun örnekleri tarihte de söz konusudur. Osmanlı'da özellikle Alevilere yönelik uygulamalar, Şeyhülislam Ebu Suud Efendi'nin bu konuda verdiği fetvaların büyük çoğunluğu dinî olmaktan ziyade politik nitelikteki adımlardır. Keza Anadolu'da Simavna kadısı Şeyh Bedrettin vb. pek çok insan şeyhülislamların fetvaları ile veya din adamlarının teşviki ile idam edilmiştir. Bunların birçoğunun altında dinî değil politik sebepler yatmaktadır. Hatta daha erken dönemlere gidildiğinde mesela "Halku'l-Kur'ân" meselesi bahanesiyle uygulanan baskılar (Mihne) esnasında, zamanın halifesinin "Kur'ân mahlûktur" dedi diye öldürdüğü insanlar mesela -Ahmed bin Nasr el-Huzâi olması lazım-... et-Taberî'nin *Tarih*'indeki bir rivayetten anlaşıldığına göre bu dinî nitelikte değil, tamamen din istismarı örneği bir bahanedir. Zira bu zatın emr-i maruf ve nehy-i münker yapmak üzere Bağdat halkından biat aldığı, bir açıdan Bağdat'ta halifeye karşı başkaldırma hazırlığında olduğu, halifenin de bu dinî-siyasî hasmını dinî bir kisveye büründürerek ortadan kaldırdığı et-Taberî'de zikredilmektedir. Bütün bunlar da din istismarının özellikle politik alanda, siyasî amaçlarla çok daha yoğun olarak yaşandığını gösteriyor.

A. Öztekin: Hocam, istismarla kutsal arasında ne tür bir ilişki vardır?

M. H. Kırbasoğlu: Bu çok önemli bir sorudur. Çünkü kutsal olmayan istismara elverişli değil demektir. Halbuki İslâm'ın kutsalları çok sınırlıdır. Bu yüzden ki istismar alanını genişletebilmek için yeni yeni kutsallar üretilmiştir; hem klasik ortaçağ İslâm'ında kutsallar üretilmiştir, hem de günümüzde kutsallar üretilmiştir, hala da üretilmektedir ki, dinin –Marx'ın ahyon dediği türde- kitleleri uyuşturabilsin veya kitleleri yönlendirebilmek için kullanılması kolaylaştırabilsin. Buna en tipik örnek gerçekte ilim adamı olduğunu söylemek mümkün olmayan, İslâmî ilimlerle İslâm düşüncesi konusunda hemen hemen ciddi hiçbir varlık gösteremeyen insanların daha sonra bir takım cemaat tarikatların başına geçtikten sonra, hem sağlığında hem öldükten sonra isimlerinin önüne “hazret”, “efendi”, “hoca”, “şeyh” isimlerinin eklenmesi, isimlerin sonuna “radiyallahu anhu”, “rahmetullahi aleyh” ,“kudduse sirruh” gibi tabirlerin eklenmesi. Bunlar tamamen geniş kitlelerin bu şahıs ve bu şahsın etrafındaki insanlar tarafından güdülenmesine zemin hazırlamayı amaçlayan adımlardır. Mesela aynı nitelemeler hiçbir zaman bir doktor bir fizikçi bir mühendis ve hatta bir ilahiyatçı için kullanılmamaktadır. Çünkü doktorun “hazret” olması veya ona “rahmetullah aleyh” denilmesi o mesleğin istismarını mümkün kılacak bir unsur değil ama din istismara çok elverişli olduğu için bu gibi bir takım unvanlar, lakaplar eklenerek o insanın cahilliği veya bu konudaki art niyetleri örtbas edilmek de istenmektedir. Bu konuda özellikle kutsalların sayısının sürekli arttırıldığını yani Kur'ân'da veya İslâm'da olmayan pek çok kutsalın sürekli üretildiğini söyleyebiliriz. Bu bakımdan özellikle toplumu aydınlatma konumunda olan insanların İslâm'da neyin kutsal olduğunu neyin olmadığını açıklamaları gerekir.

Özellikle mesela “kuddise sirruhu” gibi tabirler tasavvuf literatüründe çok yaygındır. Hâlbuki dînen Allah'ın ölen bir insanın ruhunu takdis etmesi söz konusu değildir, bu ne Kur'ân'da ne de Sünnet'te olan bir şeydir. Bu tamamen avamın ifadesiyle evliya tabir edilen insanların halkın nezdinde kutsanmasına ve onun üzerinden bir rant elde edilmesine yönelik adımlar olarak görülmektedir. Bunlara karşı çok ama çok dikkatli olunması gerekir.

A. Öztekin: Hocam, din istismarının çeşitli boyutlarıyla kavranmasını engelleyen unsurlar nelerdir?

M. H. Kırbasoğlu: En önemli sebep cehalettir. O yüzden ki İslâm dünyasında daima cehaletin yaygın olması ve insanların doğrudan İslâm konusunda bilgi kaynaklarına ulaşmasının engellenmesi söz konusu olmuştur. Din adamı sınıfının -cemaat ve tarikat türünden yapılanmaların liderleri de dâhil- tamamen insanları kendilerine bağımlı hale getirmeleri bu meyandadır. Bu amaçla taklit, hatta kör taklit kültürü egemen kılınmıştır. Bu taklit kültürünün, büyük ölçüde sözlü olan bu taklit kültürünün egemen kılınması hem bu yapıdan nemalanan insanların çıkar gruplarının işine gelmektedir, hem de yöneticilerin ve

siyasîlerin de işine gelebilmektedir. Çünkü hepimizin bildiği gibi geçmişte bazı siyasî parti liderleri -hatta günümüzde de öyledir- bazı cemaat veya tarikat liderleriyle seçim öncesi oturup anlaşmaktadır. Onlara bazı kontenjanlar tanınmaktadır. Daha sonra adeta kölelik sistemine dönüşen bu yapılarda yukarıdan gelen talimata göre hangi partiye rey verileceği söylenmekte ve insanlar da kölecesine o partiye rey vermektedirler. Böylece bir tür din istismarı ya da sömürü düzeni de kurulmuş olmaktadır. Bu noktada günümüzde de benzer uygulamalar söz konusudur. O bakımdan öncelikle insanların din alanında kendi özgür iradeleriyle kendi dindarlıklarını inşa etmeleri gerektiğini insanlara telkin etmek lazımdır.

Bu amaçla da İslâmî bilgi bugün geçmişe nazaran çok daha fazla ulaşılabilir bir durumdadır. Özellikle üniversite eğitimi almış ve pek çok konuda düşünüp karar verebilecek olan kesimlerin gerek Kur'ân gerek hadis, Sünnet, fıkıh v.b İslâm'a dair pek çok esere ulaşarak bu konuda kendilerini bilgilendirmeleri ve çevredeki kanaat önderleri ve din adamları denilen kesimlerden gelen bilgileri mutlaka çapraz kontrole tabii tutmaları gerekir. Bu bağlamda insanlara eleştirel düşüncenin mutlaka öğretilmesi lazım, ta ki insanlar din adına söylenen her şeyin doğru olmadığını bilsinler. Özellikle camilerdeki vaazlarda ve yapılan sohbetlerde akla takılan herhangi bir şey olduğunda hocalara mutlaka bunun hangi âyete hangi hadise dayandığı, herhangi bir ayete dayanıyorsa Kur'ân'da o konuda başka ayetlerin olup olmadığı mutlaka sorulmalı, gerekirse kendileri tefsirlere dayanarak bu konuda araştırma yapılmalıdır. Hadislere gelince, bu konuda vaaz-irşat faaliyetleri esnasında kullanılan hadislerin maalesef çok büyük bir kısmı son derece problemlili bir vaziyettedir. Bunların 1) Mutlaka kaynakları sorulmalı kaynağı olmayan hiçbir rivayete itibar edilmemelidir. 2) Üstelik herhangi bir kaynakta olması da yetmez, kaynakta isnatlı olarak aktarılmış olması da lazımdır. İsnadı olmayan hiçbir rivayete itibar edilmemesi lazımdır. 3) İsnatlı olması da yetmez isnadının sağlam güvenilir olması lazımdır. 4) İsnadının sağlam olması da yetmez, ayrıca metninin İslâm'ın temel esaslarına uygun düşmesi gerekir.

Bu anlamda da özellikle rivayet malzemesinin nasıl kullanılacağı konusunda halkın bilgilendirilmesi lazımdır. Bu noktada piyasada mevcut olan eserlerin de yeterli olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu konuda halkımıza tavsiye edilebilecek eser sayısı oldukça azdır. Özellikle cemaat ve tarikat ehline, hem kaynağıyla, hem isnadıyla hem metniyle rivayetlerin ciddi bilimsel bir araştırmadan geçirmeden kullanılmaması gerektiği anlatılmalıdır. Fakat bu temenninin gerçekleşmesi zordur. Çünkü bu yapılar ve başındakiler, genelde insanların sorgulamasını, araştırmasını, eleştirmesini istemezler. Ve bunlar insanlar sorguladığı, eleştirdiği, araştırdığı zaman kendilerinin herhangi bir özelliklerinin veyahut otoritelerinin olmadığını ortaya çıkacağından korktukları için insanları asla temel kaynaklara, araştırmaya, sorgulamaya ve düşünmeye yaklaştırmamaktadırlar. Bu sebeptendir ki mesela çoğu zaman doğrudan Kur'ân metninin okunmasına karşı çıkan kesimlerde olduğu gibi doğrudan Kur'ân ve

Sünnet'e veya Kur'an-Sünnet üzerine yapılmış olan araştırmalara insanların ulaşmasını engelleyen yoğun çabalara sık sık rastlayabiliriz.

Dolayısıyla genelde popüler İslâm dediğimiz, halk tipi İslâmî hareketler içerisinde yer alan insanların aydınlatılabilmesi için, Fazlurrahman'ın tabiriyle bizim aydınlanmış bir muhafazakârlığa ihtiyacımız vardır. Aydınlanmış muhafazakârlık demek, geleneği eleştirel bir gözle okuyarak, Kur'ân-Sünnet üzerine, dine dair yazılan eserlerin veya şahısların yaptığı yorumların mutlaka sorgulanması demektir. Bu noktada özellikle kitaplar söz konusu olduğunda İbn Teymiyye'nin -Allah ona rahmet eylesin- şu sözünün bütün Müslümanlar'a adeta bir hikmetli söz, bir vecize gibi öğretilmesi gerekir: ' لا يَسْلَمُ كِتَابٌ مِنَ الْعَلَطِ إِلَّا الْقُرْآنُ '. İbn Teymiyye'nin Ulûmu'l-Kur'ân'a dair yazdığı eserde yer alan bu ifadesi "Kur'an dışında hatasız hiçbir kitap yoktur" manasına gelir. Maalesef bugün insanların yazdığı ve içerisinde bırakın hata yoktur demeyi hatadan geçilmeyen eserler pekâlâ hem içerik olarak hem de din ticareti açısından kutsanabilmektedir. Buna başta Risale-i Nur olmak üzere cemaat tarikatların bütün yayınlarını katabiliriz. Bunlar aslında İslâmî ilimler açısından durumları çok ciddi olarak eleştirilmeye muhtaç ve verdikleri bilgilerin doğruluğu son derece tartışmalı eserler olmasına rağmen, bunlara adeta ikinci bir vahiy gözüyle dahi bakılabildiğini hepimiz biliyoruz. Bu bakımdan insanlara İbn Teymiyye'nin bu sözünü, yani Allah'ın Kitab'ı dışında hatasız hiçbir kitap olmadığını mutlaka belletmek lazım. Ayrıca yine insan olarak da Hz. Peygamber'in dahi hata etmez bir insan olmadığı, bilakis bir insan olarak zaman zaman hata edebildiği Kur'ân-ı Kerim'de çok açık olarak pek çok âyette görülebilmektedir. Ayrıca rivayetlere göre kendisinin de hata edebileceğini bizzat Hz. Peygamber söylemektedir. Mealen *"Ben ihtilaf konusu bir meselede hüküm verdiğim zaman bazen taraflardan birinin daha etkili konuşmuş olmasına bakarak onun lehine hüküm verebilirim. Eğer o şahıs hakkında haksız yere hüküm vermişsem o hakkı almam"* şeklindeki beyanları, keza namaz kıldırırken yanlış kıldırınca sehiv secdesi yapması vs. gibi hususlar usulü'l-fikh kitaplarında ve Ef'âlu'r-Rasul'e dair eserlerde genişçe anlatılmıştır. Hz. Peygamber'in beşer olarak hata ettiği kesindir. (كل بني آدم) *"Bütün insanlar hata edebilir, hata edenlerin en hayırlıları ise hatadan dönenlerdir."* darb-ı meseli de bu bağlamda söylenmiştir. İnsanoğlu peygamber de olsa yaratılış olarak hata yapabilir, dolayısıyla peygamberler için dahi hatasızlık söz konusu olmadığına -hatasızlık sadece peygamberlik görevinin ifası ya da vahyin tebliği açısından geçerli olduğuna- göre sahabe tâbiîn ve diğer nesillerin de hatasız olmadıkları ifade edilmektedir. Maalesef özellikle Sünnî kesimlerde gerek peygamberimizin gerek sahabenin, asla hata etmez insanlar şeklinde sunulabildiklerini görüyoruz. Bu hatasızlık daha sonra kademe kademe mezhep imamlarına ve nihayet günümüzdeki kendisini dinî önder olarak kabul eden insanlara kadar sirayet etmekte, bu da, bu insanların din istismarı yapmalarının önünü açmakta, kötü niyetlilerin işlerini kolaylaştırmaktadır. Onun için Müslümanlar'a Kur'ân dışında hatasız bir kitap olmadığı fikrinin telkin edilmesi ve buna bağlı olarak da sahabe-i kiramın Peygamberimiz bir adım

attığında “Yâ Rasulullah bu senin kişisel emrin mi yoksa vahiy mi?” diye sorguladığı gibi bizim de bugün dinle ilgili olarak önümüze gelen her kitabı, bize söylenen her sözü, yapılan her vaazı, televizyondaki radyodaki her konuşmayı mutlaka sorgulamamız, doğruluğundan emin olmamız lazım. Bunların gerçekten de Kur’ân’a ve Sünnet’e uygun olduklarından emin olduktan, yapılan yorumların sağlıklı olduğundan emin olduktan sonra bunları hayata aktarma cihetine gitmemiz lazım.

A. Öztekin: Hocam, açıkladığınız istismarlar hakkında bazı örnekler verebilir misiniz?

M. H. Kırbasoğlu: Dikkatle bakıldığı zaman kolaylıkla görülebilecek pek çok örnek vardır. Bunu kırk senedir İslâmî hareketlerin içerisinde yer alan ve İslâmî hareketleri takip eden biri olarak rahatlıkla söyleyebilirim. Maalesef son yıllarda İslâmî kesimin yaptığı din istismarı oldukça vahim boyutlara ulaşmış durumdadır. Evet siyasî liderler pek çok konuda din istismarları yapmışlardır, özellikle de seçim zamanları. Ama bunun bu kadar, son yıllarda artık insanları bıktırarak kadar ve yoğun bir biçimde, neredeyse dini, dinî sembolleri ve terimleri ağzına almadan hiçbir politik konuşma yapamayacak kadar vahim bir noktaya gelmiş olması bence dine hizmet değil, dine bir kötülük olarak değerlendirilmesi ve dinin, Türkiye’de siyasî alandaki tartışmalarda ve propagandalarda araçsallaştırılmasının önüne geçilmesi lazım. Bu sadece kendisini dindar olarak nitelendiren kesimler için değil, din karşıtlığı üzerinden siyaset yapan veya toplumsal hareketliliklere girişen kesimler için de geçerlidir. Dolayısıyla dinin olumlu veya olumsuz, pozitif veya negatif yönde olsun her türlü istismarına engel olmak, dolayısıyla dinin siyasî ekonomik sosyal her türlü çıkar faaliyetine alet edilmesinin önüne geçmek gerekir. Bu anlamda öncülük herkesten fazla Müslümanlara düşer, bu bakımdan bu dinin istismarı meselesini acilen gündeme almakta yarar vardır. Burada “ben zaten Müslüman’ım, benim namaz kılmam ve oruç tutmam niye istismar olsun” şeklinde bir itirazın geçerli olmadığını söylemeliyim. Eğer bir insan, bir politikacı namaz kılıyor, namaz kılarken fotoğraf çekiliyor ve bu sosyal medyada yayınlanıyorsa, bunun dinin Allah’a has kılınması ilkesine ters düştüğünün bilinmesi lazımdır. Tabii bunu başkaları da yapıyor olabilir ama bunu başkalarının yapılmasına göz yummak da aynı şekilde o kabahate ortak olmak demektir.

Dinin nezih bir biçimde ve gündelik çıkarlara alet edilmeyecek şekilde layık olduğu mevkie yerleştirilmesi gerekir. Bu konuda hem ilahiyat camiasının hem diyanet camiasının, hem cemaat, tarikat yapılarının hem politikacıların hem de medya sorumlularının gerekli hassasiyeti göstermesi gerektiğini söyleyebiliriz. Aksi takdirde din gerekli itibarını kaybedeceği için tamamen araçsallaştırılacak, böylece de dinin yeryüzünde gerçekleştirmesi beklenen hedefleri gerçekleştiremeyen bir kuruma, tamamen Marx’ın afyon dediği türden bir yapıya dönüştürülmesine engel olunamayacaktır. Özellikle bu noktada okuyucuların Ali Şeriatî’nin “Dine karşı Din” kitabının mutlaka okunması önerilir. Ayrıca yine din

istismarı örneklerine dair en yoğun eleştirileri yapan Nureddin Topçu'nun hemen hemen bütün kitaplarını mutlaka yeni neslin tanınması gerektiğini rahatlıkla ifade edebiliriz.

İstismarcıların yöntemlerine gelince, bu noktaya da aslında diğer soruların cevapları esnasında temas etmiş olduk ama dediğimiz gibi bu noktada istismarcıların öncelikle doğru olmayan yanlış bilgileri büyük ölçüde kullandıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Onların bütün malzemesinin sahte dinî bilgiler, sahte bir din tasavvuru olduğunu söyleyebiliriz. O bakımdan bunların istismarlarının önüne geçmenin en etkili yolu insanlara sorgulayıcı zihniyeti tavsiye etmek, özellikle kaynak sorgulamasına teşvik etmek, dini bilginin kaynağı konusunda çapraz kontrollerin yapılmasının önemine dikkat çekmektir. Bu vesile ile din istismarının önüne geçmek için, herhangi bir konuda bir kurum veya şahıstan bilgi aldığımız zaman tek bir yerden ve kişiden bilgi almakla yetinilmemesi, aynı konuda farklı birkaç ilim adamına da bu konuda sorulması ve bu sorular eğer aynı yönde birleşiyorsa yoğunlaşıyorsa bunun doğru yolda olduğumuzun bir işareti kabul edilmesi gerekir; ama verilen cevaplar arasında ciddi farklılıklar ve tezatlar olursa o zaman araştırmanın daha da derinleştirilmesi ve ilerletilmesi gerektiği sonucuna varılması lazımdır. Her halükarda dini bilginin başıboş ve kontrolsüz bir şekilde toplumda istismar edilmesine engel olacak mekanizmaların kurulması lazımdır.

Bu anlamda özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı elindeki imkânlarla bu konuda toplumu aydınlatmakla mükelleftir. Zaten bu onun maalesef yerine getirip getirmediği sürekli olarak tartışılan anayasal görevidir. Ancak bizâtihi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bazı çalışanlarının din istismarı konusunda, problemin önemli bir parçası haline gelebildiği de görülmektedir. Nitekim *İslamiyât Dergisinin* "Diyanet" sayısında, yapılan alan araştırmalarında Ankara merkez vâizlerinin %15-17 oranında zayıf ve uydurma hadis kullandıkları, Ankara veya Şırnak'taki imam hatiplerin Sünnet ve hadis bilgileri üzerine yapılan bir başka yüksek lisans tezinde benzer bir oranın çıktığı, en son bundan yine 7-8 sene önce Trabzon'da 200 civarında imam hatip üzerinde yapılan mezuniyet tezinde, benzer şekilde vaaz irşad faaliyetleri esnasında kullanılan mevzu veya zayıf hadis oranının %15'ten aşağı düşmediği görülmektedir. Bu da vaaz ve irşad adı altında kullanılan rivayetlerden her yedi rivayetten bir tanesinin çürük ve uydurma olduğunu göstermektedir. Yani bunların dinde kullanılmayacak nitelikte rivayetler olması ve bunların Diyanet Teşkilatı bünyesinde görülmesi ve keza Diyanet Teşkilatı'nın din adamlarına vaaz irşad faaliyetlerinde kullanılmak üzere uydurma hadisleri içeren bir kitap dahi yayınlamamış olması, mesela İbn Arrâk'ın *Tenzihu's-Şeriâ'*sını tercüme edip din görevlilerinin-vaizlerin eline verememesi bile aslında bu konuda Diyanet İşleri Teşkilatı'nın da sorgulanmasına yol açacak önemli bir problem olarak görünmektedir. Din istismarı konusunda bizâtihi resmî dinî kurumlar da sorunun parçası olunca, artık çözümün kaynağı olması gerekenler bizâtihi problemin parçası haline gelmiş olmaktadır. Bunun da sebebi açıktır: Resmî dinî kurumlar siyasetin

kontrolünden çıkmadıkça, tam anlamıyla bağımsız, özgür ve özerk olmadıkça daima siyasî iradenin amaçlarına hizmet etmekten ve bu amaçla da din istismarına alet olmaktan kurtulamayacaktır. Onun için de –ülkemiz açısından konuşursak– başta Diyanet İşleri Teşkilatı olmak üzere dinî kurum ve yapıların en kısa zamanda tamamen siyasî iradeden bağımsız, özerk yapılar haline getirilmesinde büyük bir yarar vardır.

A. Öztekin: Hocam, izin verirseniz Diyanet İşleri Başkanlığının son dönemde yayınladığı “Hadislerle İslam” adlı eseri okuyucularımızın dikkatine sunmak istiyoruz. Ümit ederiz ki bu eser, sözünü ettiğiniz problemin çözümüne katkı sağlayacaktır. Peki Hocam tam da bu noktada, din istismarlarının önlenmesi için neler yapılmalıdır?

M. H. Kırbaçoğlu: Birincisi, bu konuda toplumun din öğretim ve eğitiminin açık ve şeffaf bir biçimde sürdürülmesi lazımdır. Her şeyin başı olarak insanımızın artık “hayır” demeyi, sorgulamayı, itiraz etmeyi öğrenmesi lazım. Çünkü mesela çocuklarımıza okullarda imam hatiplerde din öğretim ve eğitimi verilmektedir. Verilen din eğitimi bir takım kitaplar üzerinden yapılmaktadır. Bu kitaplarda yazılan bilgileri biz ebeveyn olarak kontrol etmeliyiz ve bizim uygun görmediğimiz hususların din adına çocuklarımıza devlet eliyle öğretilmesine gerektiğinde itiraz etmeliyiz, bu konuda gerekli adımları atabilmeliyiz.

Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı camilerde, mescitlerde, Kur’ân kurslarında yapılan her türlü vaaz, irşad ve din eğitim-öğretimi faaliyetlerinde, keza dinin esaslarına aykırı olduğundan şüphelendiğimiz her adımda mutlaka bu konuda gerekli kanunî adımları atmaktan çekinmemeliyiz. Bu anlamda Avrupa Birliği uyum yasaları çerçevesinde gerçekleştirilen bir takım temel kanunlar vardır. Maalesef insanımız bu temel kanunların kendisine tanıdığı hakların farkında değildir. Bu çerçevede mesela bilgi edinme kanunu, gösteri ve yürüyüş kanunu, tüketici kanunu gibi pek çok temel kanun düzenlemesi vardır. Bu kanunlar uygulamada vatandaşın fevkalâde lehine olan kanunlardır. Bunlardan da yararlanarak din istismarıyla mücadele alanında adımlar atılabilir.

Basit bir örnek vermek gerekirse mesela Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yayınladığı *Kur’an Yolu Tefsiri*, normalde piyasadaki tefsirlerin hemen hemen tamamının gerisinde, hiçbir özelliği olmayan ve mevcut bilgilerimize yeni bir bilgi katmayan, neredeyse tamamen Diyanet İslam Ansiklopedisi’ndeki Kur’ân’la ilgili maddeleri kes-yapıştır yöntemiyle bir araya getirmesi ve yine bu tefsiri yazan hocalarımızın fıkha dair yazdığı ilmihal kitabının bazı parçalarının eklenmesi, keza bu tefsiri yazan hocaların yaptığı mealin orada serpiştirilmesi ile oluşturulan, adeta kes-yapıştır sistemiyle oluşturulan bir kitaptan öte bir şey değildir. Nitekim bu konuda gerek benim *İslami İlimlerde Metod Sorunu* adlı kitabımda, gerek Mustafa Öztürk’ün *Meal Kültürü* adlı kitabında iki ayrı eleştiri yazılmıştır. Benimki ilk baskıya yönelik, Mustafa Öztürk’ün ikinci baskıya yönelik yaklaşık yüzer sayfalık

birer eleştiridir. Diyanet daha sonra bazı yanlışları düzelttiklerini söylemişse de durum değişmemiştir. Zira Öztürk tefsirin II. ve III. baskıları için de eleştiri yapmıştır. Maalesef durum sadece ilk baskıda değil diğer baskılarda da vahimdir, hatta diğer baskılarda durum daha da vahimdir. Birinde siyah dediklerine diğerinde beyaz, birinde evet dediklerine öbüründe hayır diyecek kadar ciddi anlamda laubalilik sergilenmiştir. Şimdi mesela bu tefsir hala basılmaktadır. Hâlbuki tüketici mahkemesine müracaat ederek mesela, Diyanet halka maalesef hileli veya sağlıklı olmayan mal satıyor gerekçesiyle sembolik de olsa dava açılması mümkündür. Ben bu konuda avukat arkadaşlara sorduğumda hukuken bundan ne gibi bir sonuç alınabileceğinden emin olmadıklarını söylediler. Ama en azından Diyanet İşleri Teşkilatı'nın da kendisine çeki düzen vermesi ve insanlara, kendisine güvenerek bu tefsiri satın alan insanlara, piyasadakinden çok daha kaliteli bir tefsir sunmaya kendisini zorlamak bakımından bir etkisi olabilir. Her halükarda Müslümanların bütün hukukî kanunî zeminlerde haklarını sonuna kadar araması gerekir ve bizim resmî dinî kurumların veya cemaat ve tarikatların kölesi olmadığımız, onların her dediğini kabul etmek durumunda olmadığımız da insanlara telkin edilmelidir.

Söz konusu eserin aslında daha derinlikli ve özgün düzeyde olması gerekmektedir. Başkanlık, imkânlarını kullanmak suretiyle, ilim adamları eliyle daha başarılı çalışmalar yapmalı ve halka sunduğu din hizmetinin kalitesini yükseltmelidir. Halk olarak bizler bunu isteme hakkına sahibiz. Hatta bu konuda duyarlı olarak Başkanlığın daha kaliteli eserler ortaya koyması için çabalama sorumluluğumuz vardır.

Öte yandan bu noktada RTÜK'e çok iş düşmektedir. RTÜK'ün maalesef bu konuda görevini yaptığını söylemek söz konusu değildir. Özellikle görsel medyada inanılmaz düzeyde ve şekilde, din istismarının pek çok örnekleri vardır ve bu istismarlar inanılmaz boyutlara varmıştır. Bu noktada halkın resmen kandırıldığını ve istismar nesnesi haline getirildiğini göre göre devletin bunu seyretmesi bence en başta anayasaya aykırıdır. Çünkü devletin görevlerinden biri de aynı zamanda kendi vatandaşlarına bu konuda gerekli desteği sağlamaktır. Bu noktada belki de toplumsal muhalefet kavramını geliştirmemiz lazım ve bu gibi kesimlere karşı bir takım tepkiler verilebilir. Mesela gerek resmî kurumlara gerek şahıslara gerekse sivil kurumlara karşı, yapılan din istismarlarına karşı, bunların geri adım atmalarını sağlamak için bir takım elektronik imza kampanyaları yapılmaktadır. Birçok konuda olduğu gibi bu gibi konularda da elektronik imza kampanyalarını imzalamak son derece kolaydır. İmzayı açtığımız zaman bir hedef belirlersiniz. On bin, yirmi bin, elli bin, yüz bin imza topladığınızda ve bunu resmî-sivil ilgili makamların önüne koyduğunuz zaman bunları nazar-ı itibara almaması mümkün değildir. Bu noktada meseleyi sadece bir çatışma ilişkisi olarak görmemek lazım. Aynı zamanda devlet kurumlarına yardımcı olmak bakımından da bu tip kampanyalar yapılabilir. Çünkü netice itibariyle anayasanın ve kanunun kendine verdiği yetkiye dayanarak bir takım kurumlar, mesela RTÜK, mesela Diyanet İşleri

Başkanlığı bazı adımlar atmak istese bile, bu konudaki toplumsal baskılardan çekinerek geri adım atılabilir. İşte bu kurumların daha cesur adımlar atmalarını sağlamak için, toplanacak binlerce yüz binlerce imzalarla, imza kampanyaları ile destek verildiği zaman bu hususları uygulaması bakımından uygulayıcıları daha da cesaretlendirmiş oluruz. O bakımdan çözümü sadece devletten beklemeyip toplum olarak bizlerin alana inmesi, devletin müspet yönde attığı adımları desteklemesi, devletin eksik kaldığı noktalarda o boşluğu doldurması ve yanlış yaptığı zaman da devlet kurumlarına karşı gerekli itirazların yapılması ve bütün bunların da tamamen kanunî mevzuat çerçevesinde yürütülmesi gerekir.

Bu noktada yapılacak işlerden bir tanesi de, toplumu kanunî hakları konusunda aydınlatmak, bilinçlendirmektir. Hemen hemen her ilde yeterince avukat ve kanun adamı insanımız olduğu için bunlar pekâlâ çeşitli sivil toplum örgütleri marifetiyle insanları, bilhassa Avrupa Birliği uyum yasaları çerçevesinde çıkarılan temel kanunlar konusunda bilgilendirmeleri, haklarını onlara öğretmeleri ve daha sonra bu haklarını kanunî düzlemde talep etmeye yönlendirmeleri de son derece yerinde olacaktır. Aslında bütün bunlar sadece din istismarı değil, bu toplumun daha âdil, daha şeffaf, daha temiz, daha huzurlu bir toplum haline gelmesi için de mutlaka atılması gereken adımlardır.

Bu noktada sözümüzü, belki birkaç üstadın sözüyle bağlamakta yarar vardır. Bunlardan biri Dr. Ali Şeriatî'dir. O şöyle der; "eleştirinin bittiği yerde putçuluk başlar." Bütün bu istismarlar aslında çapraz kontrolün, eleştirinin, sorgulamanın olmamasından kaynaklanmaktadır. O bakımdan eleştirel düşünce çok önemlidir. Ali Şeriatî'nin bu sözünü serlevha edinmemiz gerekir. Bir başka güzel söz Cemil Meriç'e aittir. O şöyle der; "Türkiye'de sağcı solcu yoktur (bu sağcı solcuyu biz şöyle de anlayabiliriz; Alevi-Sünni, Kürt-Türk yoktur), sadece namuslular ve namussuzlar vardır." Biz namusluların bu ülkede güçlü olmasını sağlamak zorundayız. Maalesef, sayıları az olmasına rağmen namuslu olmayanlar bu toplumda, daha güçlü daha organize dirlen. Bunlara karşı namusluların organize olması ve daha sofistike yöntemlerle çalışması lazımdır.

Bunlara bir üçüncü slogan olarak da İsmet İnönü'ye atfedilen "Bir ülkede namuslular, en az namussuzlar kadar cesur olmalıdır" sözünü eklememiz gerekir. Bu çerçevede sanıyorum; yeni nesillere, çocuklarımıza, torunlarımıza daha iyi bir gelecek bırakabilmek için, sadece dinî alanda istismara değil, toplumdaki bütün sosyal adaletsizliklere, bütün kokuşmuşluklara, bütün yozlaşmalara, bütün dünyevîleşme süreçlerine, her türlü yolsuzluğa, rüşvete, hırsızlığa, adam kayırmaya, nepotizme, rantiyeciliklere vs. yani hem ahlaka hem vicdana hem İslâm'a aykırı olan, toplumdaki bütün uygulamalara karşı; dinimiz, ırkımız, mezhebimiz, meşrebimiz, dünya görüşümüz ne olursa olsun ortak bir noktada buluşarak mücadele edecek bir refleksi de geliştirmemiz lazım. Artık bu, parçalanmışlıktan, kutuplaşmadan kurtularak ortak ahlakî doğrultuda buluşabilecek yeni bir vizyona ihtiyacımız var.

Bu noktada da İslâm aslında bize yeter, ama hangi İslâm veya nasıl bir İslâm sorusu önemlidir. Aliya İzzetbegoviç'in dediği gibi "Yeryüzünde iyi, güzel, doğru olan ne varsa bunların ikinci adı İslam'dır." diyen bir Müslümanlık gerek bize. Bu anlamda artık kimlikler üzerinden değil, nitelikler üzerinden bir ayrışmaya ihtiyaç vardır. Benim de kişisel görüşüm budur. Artık insanlarla yolumuzu, dinli veya dinsiz, sağcı veya solcu, alevi ya da Sünni, sosyalist veya liberal, Türk ya da Kürt olduğu için değil ahlaklı veya ahlaksız olduğu için ayırmalıyız. Bu noktada ahlakın Müslümanların tekelinde olmadığını, pek çok Müslüman'ın ahlaksız olabildiği gibi, dine uzak olan ama son derece ahlaklı insanların da olabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Olabileceğini değil olduğunu, Türkiye'de ve Ortadoğu'da sivil toplum örgütleriyle çalışan biri olarak, bizâtihi yaşayarak gördüğümü bildirmek isterim. Ahlakın sadece Müslümanlara has olmadığını, Hıristiyanlar'da, Yahudiler'de, ateistlerde, Marksistler'de, sosyalistlerde, Aleviler'de, Şia'da vs. yani her kesimde son derece ahlaklı, son derece güzel insanların olduğunu görebiliriz. Nitekim Ali Şeriatî, bir Şii olmasına rağmen pek çok Sünni'ye rahmet okutacak kadar muhteşem bir Müslümanlık sergileyebilmektedir. Aynı şekilde Aleviliğin; "eline, beline, diline sahip çık" öğretisi fevkalâde önemli ahlaki bir öğretimdir. Bunların desteklenmesi gerekir. Keza bu gün toplumda, özellikle sömürülen, ezilen sınıflarla; işçi sınıflarla ilgili olarak, sol kesimlerin çok daha hassas olduğu bilinmektedir. İslâmî kesimin de aynı şekilde, işçi sınıfıyla, emekçi sınıfıyla, ezilenler, mağdur edilenler, garibanlar, fakir fukaralarla ilgili olarak sol kesimlerle beraber, yan yana, omuz omuza bu insanların acılarını dindirmek için beraber mücadele edebildiği yeni bir kültüre, yeni bir bakış açısına ihtiyacı vardır. İnşallah gündemdeki bu tartışmalar ve yapılan bu çalışmalar belki Türkiye'de ahlakın, erdem, faziletin, adaletin, eşitliğin merkezde yer aldığı yeni bir kültürün oluşmasına hizmet edecektir. Bu kültür İslâmî açıdan da bize uzak bir kültür değildir. Çünkü biz Hz. Peygamber'in (sav) de içinde yer aldığı Hılful-Fudul öğretisi içerisinde yetişmiş bir nesiliz. Keza biz ilk defa Medine-i Münevver'e, Medine site İslâm Devleti'ni kurarken Yahudilerle beraber kurmuş ve Yahudilerle birlikte ortak yaşama iradesini sergilemiş bir medeniyetin çocuklarıyız. Ayrıca biz daha sonra Şam'da, Kahire'de, Bağdat'ta, İstanbul'da İsfahan'da; Yahudiler, Hıristiyanlar, Mecusiler, Zerdüşter, Dehriiler, zındıklar, ateistlerle, bütün bunlarla bir arada; dostluk, kardeşlik içinde yaşamışız. Fikre sadece fikirle cevap vermiş, eleştiriye eleştiriyle karşılık vermiş, ama asla yeniçeri mantığıyla yani "vurun söyletmeyin" mantığıyla hareket etmemiş bir medeniyetin çocuklarıyız. Ama ne yazık ki günümüzde bu medeniyetin çocukları, bırakın kendisi gibi düşünmeyenleri; kendi içinde, kendi Müslüman kardeşini, sırf kendisi gibi düşünmediği için, herkesin gözü önünde, dünyanın gözü önünde ktır ktır kesecek kadar akıl-mantıktan, ahlak ve vicdandan basiretten ve sağduyudan uzaklaşmış durumdadır.

O bakımdan önümüzde uzun, dikenli, sarp bir yolun ve yokuşun olduğunu söylemek mümkündür. Bu yokuşu aşmak için önderlik edecek olanların da hiç

kuşkusuz ilim ve fikir erbabı, Ali Şeriatî'nin tabiriyle "sorumlu aydın"lar olduğunu söylemek gerekir. Ancak genelde entelektüeller şu günlerde hem politikacıların hem de halkın gerisinde kalmakta ve adeta nal toplamaktadırlar. Bu denklemi tekrar değiştirerek fikir adamlarının, ilim adamlarının hem topluma hem siyasete hem de geniş halk kitlelerine yön verdiği ve dinin de cahillerin ellerinden kurtularak gerçekten ehil insanların ve ehil kurumların eline verildiği bir dönemi gerçekleştirmek üzere hepimizi büyük bir göreve beklemektedir. O halde buyurun göreve!

A. Öztekin: Hocam değerli vakitlerinizi bizlere ayırdığınız için çok teşekkür ederiz.

M. H. Kırbaşođlu: Ben de teşekkür ediyorum ve iyi çalışmalar diliyorum.

Interview

“Religious Abuse from Different Aspects”*

Adil ÖZTEKİN**

M. Hayri KIRBAŞOĞLU***

A. Öztekin: Mr. Kırbaşoğlu, we are examining the topic of “Alienation and Religiousness” in this issue of the Theological Academia Journal. Accordingly, could you please inform us about “Religious Abuse” which is considered as means of alienation?

M. H. Kırbaşoğlu: Setting the conceptual borders of religious abuse is not easy as you can imagine. However, the verse “make religion specific to Allah” — مخلصين له الدين (al-Muminun 40/14 and the rest) in the Quran is the most trustworthy source in this regard and can be a reference point for us. What is meant here is making religion totally specific to Allah and avoidance of including any types of ideas to religious issues without Allah’s permission. The essential meaning of religion indicates the “occurrence of everything depending on Allah’s permission and decisions.” The concepts or actions out of this framework are included in the context of religious abuse, at different degrees.

However, the ideological and actual examples of religious abuse are not at the same level. Some can be included within the borders related to religious abuse, but some may be more relative in this regard. Therefore, assessing the examples of religious abuse at the same level may be wrong. One of the most important forms of religious abuse being a current issue is in regard to the religious abuses of non-Muslims. The use of Islamic doctrines for different purposes by non-Muslims is generally called religious abuse. This issue is mentioned in recent discussions between the Islamic and others, regarded as secular. The Islamic side responds to claims from the secular side that Islamic section commits religious abuse stating that praying, fasting, giving alms and performing other visible Islamic practices cannot be a religious abuse. However, the Islamic side should criticize themselves more here. Performing Islamic duties is an obligation for all Muslims for sure, but as we noted before, these duties are only fulfilled for Allah’s approval. However,

---

* This paper is the English translation of the study titled "Interview “Religious Abuse from Different Aspects”" published in the 3th issue of *İlahiyat Akademi*. (M. Hayri KIRBAŞOĞLU, "Interview “Religious Abuse from Different Aspects”", *İlahiyat Akademi*, sayı: 3, 2016, s. 165-180.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

** Lec., Gaziantep University, Faculty of Divinity, Academic Member, e-mail: adiloztekin@gantep.edu.tr.

*** Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Divinity, Academic Member, e-mail:

kirbasoglu@divinity.ankara.edu.tr.

when a person or politician prays to get people's approval or votes, their prayers become religious abuse even if their religious action is an obligation.

In addition, a speaker's reference of religious symbols more than is necessary, causes certain issues which results in doubts of religious abuse. Thus, it should be noted that abuse can be done by believers of a religion. We can briefly explain the concept of religious abuse as using religion for irrelevant purposes. This concept is not limited to actions of those who do not believe in that religion. Even the believers of that religion can abuse their religion for different goals. There are historical evidences, and this case is still relevant today. These can be referred to later.

A. Öztekin: Sir, does abuse take place only in the field of religion or does it occur in other fields, too?

M. H. Kırbaçoğlu: The answer to the question of whether abuse is specific to religion, is that it is certainly not specific to religion. Almost anything sacred or valued can be abused. The luxurious and wealthy lives of communist leaders who ask for self-sacrifice and renunciation from people supporting them in a communist system, which contradicts the communist ideology, can be an example in this regard, or the economic actions of a person who adopted the liberal ideology or their relationships with the workers in their factory may contradict with personal liberal ideologies, which can be another example in this regard. Accordingly, it is fair to say that abuse occurs in the actions of Islamic people, left-wingers, Kemalists, Alawis, nationalists and all sorts of social actors, as you can imagine. We know that various religions, sects, cults and ideologies are used by people to open space through the associations established via the Sunni and Alewi ideologies, to show themselves as leaders, and to get unearned income before the government.

There are more examples than that for sure. Religions, ideologies and everything beneficial are used to achieve goals related to global imperialism. Moreover, we see that the capital-related branches of capitalist actors abuse Islam during Ramadan to increase profit by abusing people's religious feelings of love and respect for religion to encourage them to consume more but these capitalists have no love or respect for Islam, so this is another type of religious abuse. Thus, the concept of abuse can be related to all religions and ideologies, states and governments, and formal, public and religious institutions at a social and global level. Accordingly, it is not fair to state that abuse is specific to the religious field, but, the worst forms of abuse occur in the field of religion.

A. Öztekin: So, what sort of abuse occurs in the hadiths?

M. H. Kırbasoğlu: First of all, we should ask the question of what sort of abuse-related differences are present between the Quran and the hadiths. The abuse of the Quran is largely indicated by twisting the meanings of the verses and causing misinterpretation, as it is not possible to change the text of Quran. In this case, it is fair to say that almost all Islamic groups, sects, cults, congregations and similar formations have made efforts to abuse the Quran one way or another. However, Sufism is regarded as the field where this abuse occurs most intensely, and congregations and cults take part in this process of abuse. Other important examples of religious abuse include people's action of assigning irrelevant meanings known as "esoteric comments" to the Quran and using the Holy Book to justify their own doctrines.

There are many forms of abuses related to the Quran in modern times. Moreover, many verses are used or abused for commercial purposes in the advertisements of many goods including foods, such as honey. Similarly, the Quran is often abused for political purposes not only in Turkey, but also in other Islamic countries and in their political movements. Therefore, these topics should be handled more carefully. There are clear examples of abuse occurring in the publication of the Quran text. For instance, people have the purpose of earning money and do business by selling the Quran or religious texts, instead of making sure that the Quran reaches more people and that the Quran's doctrines are fulfilled, in the commercials and propagandas such as "Quran with Tewafuq", "Odorous Quran" or "Quran with this/that feature". The Quran can be published in printing houses and this will be done for a price, so there is business in this regard. However, this process is transformed into a trade of the Holy Book, performed in a flamboyant manner with false statements, which is not appropriate for Muslims. Therefore, it can be stated that delivering the Quran and religious texts to people for free and in honesty, which is done by certain countries such as Saudi Arabia, would be a better approach in this regard. The efforts to sell certain verses, prayers and similar materials, which can be easily accessed by Muslims, for excessive prices, by specially pressing them with different materials or conducting certain commercial activities indicating the Quran or religious texts with certain false or unreal qualities, which are different from those which the Quran uses to characterize itself, are among the common examples of abuse related to the Quran.

One of the most significant forms of abuse is by cherry-picking verses from the Quran and neglecting other verses, which is performed by people when they consult the Quran to learn about orders in an issue, although this is not regarded completely as abuse. Naturally, abuses of the Quran are not limited to these. It is fair to state that the Quran has been turned into the means of abuse at a greater degree, including the fields of trade, policy, society and formation of certain congregations and groups. Unfortunately, many examples of this case can be seen in all sections of the Islamic world.

Hadiths, or more precisely, the “Hadith Narratives”, suffer from a broader context of abuses. Abuse of the Quran is rather related to twisting the meanings of the verses instead of distorting the texts, but the abuse of the hadiths have two aspects. These abuses are either in the form of false hadiths created to fulfill personal interests in policy, economy and society, or twisting the meanings of certain hadith narratives. I think we published a relevant article entitled “İstismara Elverişli Münbit Toprak: Hadisler (Efficient Lands Suitable for Abuses: Hadiths)” in the *İslamiyat Dergisi* (Journal of Islam). There is more detailed information and further examples about how hadiths can be turned into forms of abuse. As I mentioned in the forms of abuses related to the Quran, hadiths are also used as goods sold and purchased in commercial activities, similar to the fields of abuse for the Quran, and many narratives are used to realize political purposes or group-based interests. It should be noted that most of the narratives used in these abuse efforts are false, while some can be regarded as true. However, these true narratives can be abused, too, and misinterpretations of them can be reflected to people. People generally choose to use the narratives which will be helpful for their own benefits according to them.

Moreover, there are many “modern falsifications” created to abuse the authority of the Quran and the hadiths, which may sound odd to many people. Although Muslims have not attempted to create a new Holy Book thus far, there are many forms of abuse regarding the hadiths at the moment, and people sometimes create false hadiths which are even included in legislative books. Thus, religious abuse is performed on both the Quran and the hadith texts, and by using Allah and the Prophet for this purpose, which was also the case in the past. The most typical modern examples in this regard are the false statements of a certain congregation, cult or Islamic group members who say that they saw and spoke with Allah or the Prophet in their dreams, which is clearly slanderous against Allah and his messenger. There are many people in the visual or written media making this critical mistake. In addition, not only are Allah and the Prophet being used, other sacred beings are also used and abused religiously. More precisely, the concepts which are sacred to people are abused, which includes assigning holiness to mausoleums, graves or anything mortal although these have no divinity in themselves, turning these into business organizations, abusing people’s feelings, and promotions and practices of religious congregations and other formations

which encourage people to seek assistance from people rather than Allah, although the Quran, the Surah al-Fatihah, clearly orders humans to serve Allah and seek help from Allah. Therefore, the issue of abuse has been the most important problem for religions. The issue of religious abuse is not specific to Islam. There are examples of abuses in Christianity and Judaism. One of the best examples in this regard is Jesus' fight against Jewish rabbis. The Prophet Jesus severely criticizes them saying that they are vipers as they turn temples into business places.

The religious institutions and classes of religious people can also be a part of this abuse process. There are many examples indicating that religious institutions are used in political approaches of Turkey and in other Islamic countries. Regarding political issues, particularly the Middle East policy and sectarian movements, formal religious institutions can give any sort of religious declarations and sermons upon the desires of governments. It is clear that religion is occasionally used by governments to neutralize, terminate or encourage people to terminate opponents to authority in society. The concept of takfir has most typical relevant examples. The recent campaigns against the late Nasr Hamid Abu Zaid in Egypt and abjuration-related accusations of an Azhar sheikh toward Hasan Hanafi, which I learned from the press yesterday, are examples of abuse used by religion and religious authorities to suppress critical opposition and ideologies which object to the system. There are similar historical cases in this regard. The Ottoman practices toward the Alewi people and the fatwas of Abu Suud in this regard are political, rather than being religious. In addition, Sheikh Badrattin, the qadi of Simavna, and many other people were executed upon the fatwas or encouragements of many religious authorities, including Shayk al-Islam. Most of these incidents are based on political reasons, instead of religious ones. Regarding the earlier periods, for instance, during the oppressions applied under the cover of the "Halk al-Quran" issue, people – such as Ahmad ibn Nasr al-Huzai I reckon – were killed upon the order of the caliph of the era as they said "The Quran is a creature", which is an example of religious abuse based on excuses as understood from *History* by at-Tabari. In addition, it is mentioned by at-Tabari that this person obtained permission from the people of Baghdad to spread benevolence while preventing malevolence, that he was getting prepared to resist to the caliph in Baghdad, and that he was killed by the caliph under the cover of religious reasons. These are the clear indicators that religious abuse takes place in the political field more for political purposes.

A. Öztekin: Sir, what kind of relationship exists between abuse and sacred beings?

M. H. Kırbasoğlu: This is an important question because it means the things that are not sacred are not suitable for abuse. However, the sacred concepts of Islam are quite limited. Therefore, people have created new sacred beings to expand the borders of abuse. These sacred beings have been created in both the Islam of classical medieval times and modern periods so that religion, which is called as opium by Marx, can be used more easily to sedate or direct people. The most typical examples in this regard include adding the titles of “hazrat”, “efendi”, “hodja” and “sheikh” before the names of people who are not religious authorities, have no serious works in the field of Islamic ideology but become the leaders of certain congregations and cults when they are alive or after their death. Moreover, the expressions such as “radiallah al-anhu”, “rahmatallah alaiyh” or “quddisah sirruh” are added after their names. These are the steps which aim to set the grounds for the masses to be directed by these people or those around these people. For instance, the same qualifications are never used for a doctor, physicist, engineer or even a theologian because adding “hazrat” before the name of a doctor or saying “rahmatallah alaiyh” while mentioning him is not an action that could enable people to abuse this profession, but people’s ignorance can be abused by adding similar titles before or after names as religion is quite suitable for abusing. It can be said that the number of sacred beings is constantly being increased, or many sacred facts or actions that are not included in Quran are now produced. Therefore, people who can illuminate society should explain what is sacred in Islam and what is not.

For examples, expressions like “quddisah sirruh” are quite common in the Sufism literature. However, Allah does not bless the soul of a dead man, according to the Quran and the Sunnah. These reflect nothing but the people called as awliyah being blessed before the public, and having an interest in this regard. People need to be more and more careful to guard against these.

A. Öztekin: Sir, what is preventing people from learning religious abuse from different perspectives?

M. H. Kırbasoğlu: The most important reason is ignorance. Therefore, ignorance has always been common in the Islamic world and people have been prevented from reaching the sources of Islamic information in time. Accordingly, the class of religious people including the leaders of the formations such as congregations and cults make people dependent on this class. The culture of imitation or blind imitation has been made dominant. Domination of this imitation culture, which is generally verbal, works for both the people benefiting from this system and administrators and politicians because as we all know, leaders of certain political parties in the past make agreements with the leaders of certain congregations or cults before elections, which is also relevant today. They are

offered certain quotas. Moreover, members of these congregations or groups are notified about the party which they will vote for, as per the instructions, which sounds similar to the slavery system, and people give their votes to these parties. Thus, a sort of religious abuse or abuse of the system is established here. There are similar practices too these days. Therefore, people should be told that they need to build their own aspects of religiousness with their free wills.

For that purpose, Islamic information can be accessed in the present times more so than in the past. In addition, people who have college degrees and can make their own decisions in many fields should inform themselves by reading many works related to the Quran, hadith, Sunnah, fiqh and other Islamic topics and cross check the information coming from the people regarded as religious authorities. Accordingly, people should be taught about critical thinking so that they can understand that everything said about Islam may not be true. When questions arise in the sermons or conversations made in mosques, imams should be asked about the verses or hadiths as the sources of these sermons. If sermons are not based on any verses, they should be asked about whether there are any similar verses in this regard, or they should investigate those issues based on their own interpretations. Regarding the hadiths, unfortunately, most of the hadiths used in the sermon-guidance activities are quite problematic. 1) Their sources should be asked, and narratives with no sources should not be considered. 2) The type of the source is important, too. Narratives should be conveyed with imputations in the sources. Narratives with no imputations should not be considered. 3) Imputations are not solely enough. They should be reliable. 4) Reliability is not enough, either. The text should suit the basics of Islam.

Accordingly, people should be informed about how the narration materials can be used. It is fair to state that the works in the market are not sufficient. The number of works which can be advised to people is quite limited. The people of congregations and cults should be told that narratives should not be used without adequate scientific investigations regarding the sources, imputations and texts. However, it is hard for this wish to come true because these organizations and their leaders do not want people to question, investigate or criticize them. They prevent people from reaching basic sources, investigating, questioning or thinking, as they fear that people can understand the false positions or authorities when they question, criticize or examine what they do. Thus, we can see people's intense efforts from the past which prevent others from reaching the studies directly conducted on the Quran, the Sunnah and the Quran-Sunnah relationship which is also the case for the sections objecting to reading Quran text directly.

Therefore, to enlighten people in the movements we call ‘popular Islam’ or ‘public Islamic movements’, we need an enlightened conservatism which is also noted as Fazl ar-Rahman. Enlightened conservatism means critically reviewing traditions and questioning people’s works or comments over the relationship between the Quran and the Sunnah. The following statement by Ibn Taymiyyah — May Allah have mercy on him — should be taught as a wise statement or proper quote to Muslims when it comes to sacred books: ‘ لا يَسْتَلَمُ كِتَابٌ مِنَ الْعَطَلِ إِلَّا الْقُرْآنُ ’. This statement by Ibn Taymiyyah in his work on Ulum al-Quran means that there is no faultless book other than the Quran. Unfortunately, people’s works which are full of errors, let alone being faultless, can be blessed for their contents and religious trade. All publications of congregations and cults, particularly Risalah al-Nur, can be included in this scope. Although these need to be seriously criticized in regard to Islamic sciences and the authenticity and correctness of their information is controversial, we know that these are sometimes even regarded as a second revelation. Accordingly, people should be taught this statement of Ibn Taymiyyah and told that there is no faultless book other than the Quran. Moreover, the Quran clearly indicates in many verses that even the Prophet, as a human being, makes mistakes. According to certain narratives, the Prophet says he can make mistakes himself. Prophet’s statements meaning *“I may sometimes give decisions in favor of one of the parties, considering the more effective speech of that party when I review disagreement-related issues. If I give unfair decisions regarding that party, that party should not have a right.”* Issues of mistaken prostration when leading people while praying have been broadly reflected in usul al-fiqh books and Af’alu ar-Rasul works. It is clear that the Prophet makes mistakes as a human. (كل بني آدم خطاؤون) (وخير الخطائين التوابون) The proverb *“All people may make mistakes, but the most benevolent ones among those making mistakes are the ones who recognize their mistakes and make efforts not to do so again”* is said in this regard. People can make mistakes even if they are prophets. Therefore, as prophets do not make mistakes only while they perform their duties or declare the revelations, sahabah, tabiun and other generations are not faultless either. Unfortunately, Sunni people regard the Prophet and the sahabah as faultless people. This faultlessness was associated with the imams of sects in the past and is associated with the people who regard themselves as the religious leaders today, who facilitate abuse-related actions and malevolent acts. Therefore, Muslims should be told that there is no faultless book other than the Quran and we should question and confirm the correctness of religious books, statements, sermons or any speeches on TV or radio offered to us just like the sahabah who asked the Prophet *“O! Muhammad! Is this your personal order or a revelation?”* when he took action. After making sure that these really suit the Quran and the Sunnah and that interpretations are proper, we should fulfill what we see or hear.

A. Öztekin: Sir, could you please give examples about the abuse forms you mentioned?

M. H. Kırbaşođlu: There are actually many clear examples. I can easily say this as a person who has followed and been in Islamic movements for 40 years. Unfortunately, the religious abuse committed by the Islamic people in the last years has reached terrible levels. Political leaders abuse religions from many aspects, especially during election time. However, there is such a degree which shows that people have been fed up and that politicians have not been making speeches without mentioning religion, religious symbols and terms, is not a service to the religion. Instead, these should be regarded as malevolence, and people should be prevented from instrumentalizing religion in the political discussions and propagandas in Turkey. This is valid for both the sections considering themselves religious and for the sects performing political actions through religious opposition or by conducting social movements. Thus, preventing religious abuse from all aspects and blocking people from abusing religion in all sorts of political, economic and social interest-based activities is a necessity. Accordingly, Muslims should be the ones to lead in this regard. Therefore, the issue of religious abuse should be examined urgently. I should add that an objection such as "I am already a Muslim. How can my prayers and fasting activities be an abuse?" is not valid here. If somebody prays, and takes a photograph when praying and shares this on social media, this contradicts with the principle that religion is specific to Allah. Other people doing this of course, but overlooking these actions means participation.

Religion should be properly assigned the position that it deserves, and that will not let people abuse religion. It should be noted that the academia of theology, religious authorities, cult organizations, politicians and press members should show sensitivity in this regard. Otherwise, religion will be instrumentalized as it will lose its reputation. Therefore, people will not be prevented from turning religion into an institution which cannot fulfill expected targets or will transform religion into a form as depicted like opium by Marx. Readers are encouraged to read "Dine Karşı Din (Religion Against Religion)" by Ali Şeriati in this regard. In addition, we can say that the new generation should read almost all the books of Nureddin Topçu who directs the most intense criticisms toward religious abuse.

Regarding the methods of abusers, we mentioned this issue while answering other questions but as we stated before, it is clear that abusers generally use false information in this regard. Their materials include false religious information and a religious depiction. Therefore, the most effective way of preventing their abuse is to recommend a skeptical approach, encourage them to ask about sources, and to perform cross-checks in terms of the sources of religious information. Therefore, we should not confine ourselves to a single person or a source when we need information on an issue for the purpose of preventing religious abuse. Moreover, we should consult more than one religious authority for an issue and think that we are on the correct path if our questions have things in common. However, if there are serious differences and contradictions between the answers, the research should

be deepened and advanced. Mechanisms which will prevent people from abusing religious information in an uncontrolled manner should be established.

Accordingly, the Presidency of Religious Affairs is responsible for enlightening society, considering its capabilities. This is actually its constitutional duty, which is constantly discussed as people doubt whether the Presidency of Religious Affairs actually fulfills its duties. However, it is obvious that some efforts by the Presidency of Religious Affairs have become significant parts of the problem regarding religious abuse. The field research performed in the “Diyane” issue of the *İslamiyet Dergisi* (Journal of Islam) indicate that central preachers in Ankara use weak and false hadiths at 15-17%, and a similar rate was found in a master’s thesis, conducted to examine the Sunnah and Hadith knowledge of the imams and preachers in Ankara and Şırnak. A graduation thesis undertaken on approximately 200 imams and preachers in Trabzon seven or eight years ago indicated that the rate of weak or false hadiths used in preaching and guiding activities did not fall below 15%. This evidence show that one in every seven narratives used during preaching and guiding programs is weak and false. Another problem is that the Presidency of Religious Affairs is doubted, as these false narratives are seen in the offices of the organization of this institution however the Presidency of Religious Affairs has yet to publish a guide about the hadiths to be used by the religious authorities in the preaching and guiding activities and deliver the translation of relevant works, such as *Tanzihu ash-Sharia* by Ibn Arrak, to the religious authorities and preachers. The institutions that should be a source of solutions become a part of the problem, as the governmental bodies also become a part of the issues related to religious abuse. The reason is actually clear. Formal religious institutions will keep on serving the goals of political authorities and be the means of religious abuse, unless they are excluded from the control of policy and become fully independent, free and autonomous. Thus, all religious institutions and organizations, particularly the Presidency of Religious Affairs for Turkey, should be freed from policy and become autonomous as soon as possible.

A. Öztekin: Sir, we would like to present the latest work “*Hadislerle İslam (İslam with Hadiths)*” published by the Presidency of Religious Affairs for the attention of our readers. We hope this publication will help overcome the issues you mentioned. Well, what can be done to prevent religious abuse?

M. H. Kırbaşoğlu: Firstly, religious education for society should be maintain clearly and transparently. People now need to learn how to say “no” or to reject. For instance, our children are provided religious education schools and this educational activity is performed through certain books. We should check the information in these books as parents and raise objections when the religious points that is not regarded as appropriate are taught by the governmental teachers of our children and take necessary actions in this regard.

We should not hesitate to take legal actions against these issues which we consider as contradictory to religious principles, seen in all sorts of preaching, guiding, and religious education-training activities conducted in mosques, masjids and Quran classes managed by the Presidency of Religious Affairs. There are certain basic laws formed in line with the European Union adjustment laws. Unfortunately, our people are not aware of the rights assigned to them by these laws. There are many basic legal amendments such as the law on the right to get information, and to walk and protest, or the law on consumer protection in this regard. These laws are perfectly in favor of citizens in practice. Actions can be taken to fight against the religious abuse using these laws.

For example, *Kur'an Yolu Tefsiri*, published by the Presidency of Religious Affairs is behind almost all of the religious interpretations in the market, and does not have any new features or contribute to current knowledge on this subject. This book is nothing but a copy and paste from the items related to the Quran in the Encyclopedia of Islam, from the religious guides-related to fiqh written by the author who wrote this tafsir, and from the interpretations of the author who wrote that tafsir. Thus, two separate critiques have been presented by myself in my book named *İslami İlimlerde Metot Sorunu* and by Mustafa Öztürk in his book named *Meal Kültürü*. My criticism is for the first edition and Mustafa Öztürk's is for the second edition, and both critiques contain almost a hundred pages. The Presidency of Religious Affairs have later announced that they corrected some mistakes; however, the situation did not change. Additionally, Zira Öztürk made a critique about the third and fourth editions of the interpretation. Unfortunately, not only the first edition but also the following editions have serious problems. Serious inconsistencies exist between editions as the same thing was considered as positive in one and negative in another. This interpretation is still being published. However, it is possible to symbolically file a lawsuit by applying to the consumer court with the reason that the Presidency of Religious Affairs sells fraudulent and unhealthy products to the public. When I asked lawyers about this, they said they were not sure about its possible legal outcome. However, this may enable the Presidency of Religious Affairs to correct themselves and make them present a more qualified interpretation than those in the market, to people who trusted them and bought the interpretation. In any case, Muslims should seek for their rights on every legal ground, and people should be explained that we are not slaves of governmental or religious agencies, communions or cults and we are not obliged to accept everything that they have said.

The abovementioned work should be more detailed and authentic. The Presidency of Religious Affairs should conduct more successful works with scientists and increase the quality of religious services provided to public. We, as the public, have the right to ask for this. We also carry the responsibility of making efforts to ensure that the Presidency of Religious Affairs present more qualified works by being more aware about this subject.

The Radio and Television Higher Council has a responsibility regarding this issue. Unfortunately, we are unable to state that the Radio and Television Higher Council has fulfilled its duty. There are various examples of religious abuse especially on visual media in every level and way, and such abuse forms are widespread. At this point, for the government to ignore the fact that the public is deceived and have become the object of abuse, conflicts with the constitution as it is the government's duty to provide support to citizens about this. We should improve the concept of public opposition. Then we can respond to such sections. For instance, e-signature campaigns have been conducted against governmental agencies, persons and non-governmental institutions about religious abuse to ensure they take a step back. Singing e-signature campaigns about these issues is just as easy as any other e-signature campaigns. When you start a campaign, you set a goal. It is impossible not to be taken into consideration when you get thousands of signatures and submit these to related governmental or non-governmental agencies. Such cases should not be regarded only as a conflict of interests. This type of campaigns can be carried out to help the governmental agencies. Even if some institutions such as the Radio and Television Higher Council and Presidency of Religious Affairs want to take steps based on the authorization given by the constitution and law, they may refrain due to public pressure. Therefore, by gathering thousands of signatures and conducting signature campaigns, we may encourage and enable these institutions to take bolder steps and implement them. Additionally, we, as the public, should not expect everything to be carried out by the government, and we should get involved, support the positive steps taken by the government, fill the gaps where government lacks and conduct necessary opposition against governmental agencies when mistakes are made, and all of these should be carried out within the scope of the legal regulation.

One of the actions to be performed is to raise the public's awareness on their legal rights. Through the activities conducted by the non-governmental organizations, lawyers and lawmen in every city of Turkey, the public should be informed about the primary laws enacted within the frame of the European Union adjustment laws and notify them about their rights, and then direct them to request these rights on legal grounds. In fact, all these steps are necessary to make the public more equal, transparent, decent and peaceful as well as reducing religious abuse.

At this point, it is beneficial to add the statements of various masters. One of them is Dr. Ali Şeriati. He says "when the critiques end, idolatry starts." All of these abuse forms result from the absence of cross checking, critiquing and questioning. Thus, critical thinking has the utmost importance. We should put this statement of Ali Şeriati as the headline. Another good statement belongs to Cemil Meriç. He says "In Turkey, people are not right or left wing (herein, we can regard this as that people are not separated as Alewi or Sunni, Kurdish or Turkish); people are either honest or dishonest." We have to make sure that honest people are powerful in

Turkey. Although they lack in number, dishonest people are more powerful and organized. Honest people need to be organized and work with more sophisticated methods against dishonesty.

The third statement which is referred to İsmet İnönü is as follows: "Honest people in a country should at least be as brave as dishonest people." In this context, we should come together regardless of our religion, ethnicity, religious sect, disposition and opinion, and develop a reflex to fight against all public implementations which are contrary to morals, conscience and Islam such as religious abuse, social injustice, corruptions, profanations, fraud, bribery, theft, favoritism, nepotism, rentiers, etc. to form a good future for the next generation, our children and our grandchildren. We need a new vision enabling us to be on a mutual moral direction by getting rid of this fragmentation and polarization.

At this point, Islam is sufficient for us, but the question of which and what kind of Islam is important. We need the Islam defined by Aliya Izzetbegovic: "The second name of what is good, beautiful and right in this world is Islam." Therefore, the segregation should be based on qualities not on identities. That is my personal opinion. We should part ways with people not because they are religious or not, Alewi or Sunni, socialist or liberal, Turkish or Kurdish, and they are on the right or left wing, but because they are honest or dishonest. We can say that morals do not belong to only Muslims; lots of Muslim people can be dishonest and people who are far away from religion can be very honest. The word should be "are" rather than "can." I, as someone who worked with non-governmental organizations in Turkey and Middle East, I personally witnessed this. We can see that morals does not pertain to Muslims. There are numerous good and honest people who are Christians, Jews, atheists, Marxists, socialists, Alewi, Shiite, etc. In fact, although being a Shiite, Ali Şeriati is able to present perfect Islamic behaviors that can make various Sunni people pray for him. Similarly, the doctrine of Alewi sect "be careful about your hand, waist, tongue" is an important precept. These should be supported. In today's society, people on the left are more sensitive about the oppressed classes and working class. Islamic people also need a new culture and point of view enabling them to put up a fight with the people on the left to ease the sufferings of the working class, oppressed, bedeviled, and poor people. I hope that these current discussions and studies will contribute to the formation of a new culture which has morals, virtue, honor, justice and equality in its center in Turkey. This culture is not unfamiliar for us to use in terms of Islam because we grew up in line with the doctrine of *Hilf al-Fudul* which includes the Prophet. We are the descendants of a civilization which founded the Islamic State in al-Madinah al-Munawwarah together with the Jews and displayed the will to live together with them. Additionally, we lived together with Jews, Christians, Zoroastrians, Parsees, Dehrs, and atheists in Damascus, Cairo, Baghdad, Istanbul and Isfahan in a friendly environment. We are the descendants of a civilization which responded to opinion with opinions, critiques with critiques but never acted according to the logic of a

janissary: "hit them and do not let them talk." However, the children of this civilization are so alienated to wisdom, logic, morals and conscience that they can kill their Muslim brothers in front of the entire world just because they do not share the same opinion with them.

Accordingly, it is fair to state that we have a long, difficult and rugged path ahead of us. It should be noted that the people leading others in overcoming this issue should be theologically developed and "responsible intellectuals" as noted by Ali Şeriati. However, intellectuals are far behind the policy-makers and people and fail in what they are doing these days. We need to change this problematic structure, and we all have great responsibilities in forming a period when philosophers and scientists guide the masses and policy-makers, and when religion is organized by competent people and institutions instead of ignorant people. Then, let us work!

A. Öztekin: Sir, thank you very much for your precious time.

M. H. Kırbaşođlu: You are welcome. I wish you success in your work.

لقاء عن «استغلال الدين بأبعاده المختلفة»*

أ. د. محمد خيرى كرباش أوغلو

جامعة أنقرة - كلية الإلهيات: kirbasoglu@divinity.ankara.edu.tr

أجرى اللقاء: أ. عادل أوزتكين؛ جامعة غازي عنتاب - كلية الإلهيات

ترجمة: خليل أورتوت

١- أستاذي الكريم، إننا نتناول في هذا العدد من مجلة الإلهيات الأكاديمية موضوع «الاغتراب والتدين». فهل لكم في هذا السياق أن تزودونا بإضاءات ومعلومات حول «استغلال الدين» الذي نعتقد أنه أصبح وسيلة للتغريب؟

إن رسم إطار مفهومي أو اصطلاحي لاستغلال الدين بطبيعته ليس بالأمر السهل. ولكن يمكن أن تشكل آية موجودة في القرآن الكريم - باعتباره المصدر الأفضل لتنويرنا - نقطة انطلاق لنا، وهي قول الله تعالى: ﴿فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ﴾ [سورة غافر: ١٤]. والشئ المقصود هنا هو جعل الدين خاصاً بالله وحده بشكل كامل، وألا يخطر في نية الإنسان في المسائل والموضوعات الدينية أي قصد غير تحقيق رضا الله تعالى، وإن المعنى الأساسي للدين بالأصل هو: «جعل الله محور كل شيء، وابتغاء رضا الله في كل عمل يُقام به». ومن ثم فإن كل ما يخرج عن هذا الإطار يدخل ضمن نطاق استغلال الدين وينسب مختلفة إلا أن النماذج والأمثلة المطروحة حول استغلال الدين ليست كلها على نفس المستوى، سواء في المجال الفكري أم في المجال الفعلي، إذ إن بعضها يدخل ضمن دائرة مفهوم استغلال الدين بكل معنى الكلمة، في حين أن بعضاً آخر يبقى بعيداً نسبياً عن هذه الدائرة، أي إن هناك نوعاً من الشبهة بشأن إدخالها ضمن مفهوم: استغلال الدين. وانطلاقاً من ذلك قد يكون من الخطأ تقييم نماذج استغلال الدين كافة على ذات السوية. ومن أحد أهم نماذج استغلال الدين هو تطرق غير المسلمين للدين بشكل استغلالي. فبشكل عام يطلق على استخدام غير المسلمين للتعاليم أو الخطابات الإسلامية لغايات مختلفة تسمية: استغلال الدين. وإن هذا الموضوع يثار في النقاشات التي تجري في السنوات الأخيرة وخاصة في أيامنا هذه بين الأطراف الإسلامية والأطراف المتعلمة. فالأطراف العلمانية توجه إلى الأطراف الإسلامية اتهامات بشأن استغلالها الدين، بينما ترد الشرائح الإسلامية بأنها لا يمكن أن تستغل الدين، وأن الممارسات والطقوس الإسلامية؛ مثل: إقامة الصلاة وصوم رمضان وأداء الزكاة وغيرها من الأعمال الظاهرة لا يمكن أن تكون استغلالاً للدين. إلا أنه في هذه النقطة هناك فائدة في قيام الشريحة الإسلامية بتوجيه شيء من النقد الذاتي لنفسها. فمما لا شك فيه أن تنفيذ الواجبات الإسلامية يُعد مهمة كل

* وهذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "Söyleşi: Çeşitli Boyutlarıyla Din İstisman" التي نشرت في العدد الثالث من مجلة الإلهيات الأكاديمية (محمد خيرى كرباش أوغلو، لقاء عن «استغلال الدين بأبعاده المختلفة»، الإلهيات الأكاديمية، ٢٠١٦، العدد: ٣، ص ١٦٥-١٨٠). من الواجب أن يستند في الاقتباس إلى المقالة التركية.

مسلم ووظيفته، إلا أن تنفيذ هذه الواجبات يكون كما ذكرنا من قبل من أجل نيل رضا الله تعالى. وعليه فعندما يقوم إنسان أو سياسي بأداء الصلاة ليراه الناس ومن ثم يصوتوا له في الانتخابات فإن هذه الصلاة ولو كانت فرضاً بالأساس، تدخل ضمن نطاق استغلال الدين. وكذلك الأمر بالنسبة لاستخدام أحد السياسيين للمصطلحات والإشارات الدينية بشكل متكرر أثناء خطباته. فهذه جملة من الأمور التي يمكن أن تتعرض لشبهة استغلال الدين. وانطلاقاً من ذلك ينبغي ألا ننسى أن الاستغلال يمكن أن يتم أيضاً من قبل المؤمنين بأي دين من الأديان. ولذلك يمكننا أن نصف أو نعرف مفهوم استغلال الدين بأنه: استخدام الدين لتحقيق أهداف بعيدة عن غايته ومقاصده. ومن الممكن جداً أن يستغل أتباع الدين أنفسهم دينهم لغايات مختلفة وقد شهد التاريخ مثل هذه الحالة، وكذلك هناك نماذج وأمثلة عليها في وقتنا الحاضر. وبكل الأحوال يمكن الإشارة إلى هذه الأمور لاحقاً.

٢- أستاذي الكريم، هل الاستغلال منحصر في الميدان الديني فقط، أم إنه بالإمكان رؤية هذه الظاهرة في ميادين أخرى؟

إن الجواب عن هذا السؤال هو بالتأكيد لا؛ فالاستغلال ليس بالظاهرة المحصورة بالمجال الديني فقط. فالاستغلال وارد تقريباً بشأن كل أمر مقدس أو ذي قيمة. ويمكن أن نقدم ما يحدث في نظام ما من الأنظمة الشيوعية مثلاً على ذلك؛ إذ إن حياة الرفاهية والترف والبذخ المخالفة تماماً للأيديولوجية الشيوعية التي يعيشها القادة الذين يطلبون من مناصريهم التضحية والفداء، تُعد أبرز مثال على إجابتنا. ومن الأمثلة الأخرى أيضاً قيام إنسان متين للمبادئ الليبرالية بنشاط اقتصادي، وإقدامه في علاقاته مع العمال في المصنع أو مكان العمل على ممارسات مناقضة تماماً لموقفه الداعي إلى الليبرالية والحرية. وهذا المعنى يمكننا القول إنه يوجد في بلدنا ممارسة للاستغلال لدى طوائف وشرائح المجتمع كافة من إسلاميين ويساريين وأتاتوركيين وعلويين وقوميين وغيرهم. وهذه الحالة ليست قاصرة على الشرائح السننية فقط، وإنما تشمل العلوية أيضاً؛ فنحن نعلم أنه يتم استخدام أديان ومذاهب وطرق وأيديولوجيات مختلفة من قبل الاستغلاليين عن طريق تأسيس الأوقاف والجمعيات من أجل إيجاد مجال لأنفسهم، وتسويق أنفسهم كقيادات ومن ثم تأمين مورد لهم، وخاصة لدى السلطة.

وهناك بطبيعة الحال ما هو أبعد من ذلك. إذ من المعروف لدينا أن الامبريالية العالمية تستخدم في سبيل الوصول إلى أهدافها الأديان والأيديولوجيات، وباختصار تستخدم كل شيء يمكن أن يحقق فائدة لها. وكذلك الأمر بالنسبة لما يقوم به الرأسماليون من استغلال للناس، وخاصة عندما يتعلق الأمر بالدين؛ إذ نرى وخاصة في شهر رمضان، كيف يتم التركيز من قبل هؤلاء على العواطف الدينية ليس بدافع احترام وتقدير ومحبة الدين، وإنما بدافع استغلال هذه العواطف لدى المتدينين للتشجيع على مزيد من الاستهلاك، ومن ثم تحقيق مزيد من الأرباح. ولذلك فإن الاستغلال ظاهرة عامة يمكن تعميمها على الأديان والأيديولوجيات والدول والحكومات والمؤسسات والهيئات الدينية الرسمية منها والمدنية

كافة، وكذلك على الصعيد الفردي والجماعي والعالمي. وعلى ذلك فيمكن القول: إن الاستغلال ليس بالظاهرة المنحصرة بالدين، ولكن الجانب الأسود والأشنع للاستغلال هو ذلك المتعلق بالدين.

٣- حسناً، فما هو الاستغلال الذي يَرُدُّ على الأحاديث؟

أولاً ينبغي الابتداء بالسؤال الآتي: ما نوع الفروقات بين القرآن والأحاديث من ناحية الاستغلال؟

إن طبيعة الاستغلال الذي يتم بخصوص القرآن هي كما يأتي: لعدم توفر إمكانية الإقدام على إجراء تغييرات وتحريفات في نص القرآن الكريم، يتم التوجه إلى استغلاله بدرجة كبيرة من خلال تحريف تفسيرات نصوصه ومعانيه.

ويمكننا القول: إن الجماعات والمذاهب والطرق والطوائف الإسلامية عملت تقريباً على استغلال النص القرآني بهذا المعنى بنسب مختلفة. وبإمكاننا القول وبكل أريحية: إن ميدان التصوف وميدان الجماعات والطرق هو الميدان الذي وصل فيه هذا الاستغلال إلى أخطر وأبعد مداه. وبشكل خاص ما يُعرف في التصوف بـ«التفسير الباطني» الذي هو تحميل القرآن معاني وتفسيرات لا علاقة لها بالنصوص القرآنية، ومن ثم إضفاء المشروعية بهذه الصورة على التعاليم التي يُدعى إليها، ولعل هذا الاستغلال يُعد أحد أهم وأخطر نماذج الاستغلال في مجال استخدام القرآن.

يوجد في عصرنا هذا الكثير من أشكال الاستغلال المتعلق بالقرآن. فالاستخدام المكثف والمتكرر في يومنا للآيات والأحاديث بشأن إنتاج الكثير من المواد الغذائية، مثل العسل وغيره لأهداف تجارية أو حتى في مجال استهلاك الأدوات والأموال ذات الطبيعة التجارية، يظهر لنا بشكل واضح استغلال هذه الآيات والأحاديث. والأمر ذاته نجده بيناً وبكل أسف في الميدان السياسي؛ حيث نرى الكثير من الحركات الإسلامية، ليس في بلدنا فحسب بل في سائر البلدان الإسلامية، تقوم باستغلال واستثمار القرآن الكريم بكثرة لأهداف سياسية. وبناء على ذلك ينبغي التصرف بحساسية بالغة في مثل الموضوعات. إذ إن الاستغلال قد يكون وارداً أيضاً في موضوع طباعة نص القرآن الكريم بذاته؛ فالهدف الأساس من أنشطة الدعاية وحملات التسويق التي تنتشر في وسائل الإعلام بشأن القرآن الكريم وبأشكال وعبارات مختلفة، مثل «القرآن المعطر» و«القرآن الجميل» و«القرآن المتوافق» ليس الهدف منها إيصال القرآن الكريم إلى الناس، وتبليغه لأكبر كتلة جماهيرية، وتأمين نشر تعاليمه في حياتهم، وإنما الهدف هو ممارسة التجارة وتحقيق المزيد من كسب المال من خلال طباعة القرآن الكريم، وهذا الأمر يعطينا نموذجاً بارزاً عن الاستغلال الذي نتحدث عنه.

لا شك أن طباعة القرآن الكريم سوف تجري في المطابع ولها ثمن معين، وعليه يكون أمر التجارة وارداً. ولكن مع الأسف تتحول هذه المسألة إلى تجارة عندما تتم هذه الطباعة بشكل مبالغ فيه، وبصورة لا تليق بالإنسان المسلم. وفوق ذلك عندما يترافق مع ذلك ذكر بيانات وأمور غير صحيحة. ومن هذا المنطلق لا بد

من القول - من باب الإنصاف والمصادقية - إن ما تقوم بعض الدول مثل المملكة العربية السعودية من طباعة وتوزيع المصاحف مجاناً يُعد تصرفاً ملائماً بشأن خدمة القرآن الكريم. ومن الصور الأخرى للاستغلال الشائع بخصوص القرآن هو القيام ببعض الفعاليات والأنشطة التجارية التي يكون القرآن موضوعاً لها، مثل: جمع جملة من الآيات التي تحتوي أدعية معينة وما شابه ذلك من الأمور التي يقبل عليها المسلمون بسهولة وطباعتها في كتيبات ومنشورات خاصة ثم بيعها بثمان أعلى بكثير من تكاليف المواد التي استخدمت في جمعها وطباعتها، أو تزويد المصاحف ببعض المزايا والأوصاف الزائدة التي لا تمت للطبيعة الأساسية للمصحف بغية ممارسة جملة من النشاطات التجارية من خلالها.

ومن أحد أهم أشكال استغلال القرآن أيضاً - وإن لم يوصف بالاستغلال بالمعنى التام للكلمة - هو محاولة الناس عند اللجوء إلى القرآن لمعرفة حكمه والاستشهاد به بشأن مسألة ما الإشارة إلى الآيات التي توافق وجهة نظرهم وموقفهم والتأكيد عليها، والتغاضي عن تلك التي قد تناقض وتدحض آراءهم. وبطبيعة الحال فميادين استغلال القرآن الكريم ليست منحصرة بهذه الامثلة والأشكال التي جئنا على ذكرها، إذ يمكننا القول: إن القرآن قد تحول إلى وسيلة استغلال في مجالات واسعة، وبشكل خاص كما ذكرنا في المجال التجاري والميدان السياسي وكذلك لدى الكثير من الجماعات والجمعيات المنتشرة في المجتمع. وبكل أسف يمكن ملاحظة ورؤية الكثير من هذه النماذج في كل مكان في العالم الإسلامي.

ويمكننا الحديث عن الاستغلال بشكل أوسع فيما يخص الأحاديث النبوية، وبعبارة أصح بخصوص «روايات الحديث». فالاستغلال الذي يجري بشأن القرآن يكون بنسبة كبيرة على شكل التحريف أو التشويه في المعنى والتفسير، في حين أن الاستغلال الذي يتم بشأن روايات الحديث يكون ذا جانبيين. وقد حصل هذا الاستغلال من شكلين: على شكل وضع أحاديث مكذوبة واختلاقها بهدف تحقيق جملة من المصالح، سواء أكانت سياسية أم اقتصادية أم اجتماعية.

وعلى شكل تحريف وتشويه في معاني بعض روايات الحديث. وأعتقد أننا قد تطرقنا إلى هذه المسألة من قبل في عدد «استغلال الدين» من «المجلة الإسلامية» وذلك في مقالة بعنوان: «الأرضية الخصبة للاستغلال: الأحاديث». ويمكن لمن يود الاستزادة أن يجد هناك معلومات ونماذج أكبر وأوسع حول كيفية حصول الاستغلال بشأن الأحاديث. يمكن أن يحصل استغلال الأحاديث اليوم في الميادين التي ذكرناها آنفاً كافة بخصوص استغلال القرآن الكريم؛ فكما أنه يمكن أن يرد استغلال الأحاديث في الإعلانات التجارية، وفي مجال بيع وشراء جملة من المواد والسلع التجارية، فيمكن أيضاً استخدام الكثير من الروايات من قبل السياسيين لتحقيق أهداف سياسية، أو من قبل بعض الجماعات لتحقيق مصالح الجماعة. وعلينا ألا ننسى أن القسم الأكبر من الروايات المستخدمة في أعمال الاستغلال هي الروايات الضعيفة والموضوعة. وأما أنواع الروايات الصحيحة فيمكن استغلالها أيضاً بتحريف وتغيير معانيها وتفسيراتها. وهنا يتوجه كل شخص أو جماعة إلى

استخدام الروايات التي يعتقد أنها تخدم مصالحه.

ومن جانب يوجد في عصرنا، وقد يكون غريباً على بعض الناس، ما يعرف بـ«الموضوعات المعاصرة» وذلك للاستفادة مما يتمتع به القرآن والحديث من مكانة وسلطان على الناس. فمع أن المسلمين لم تبلغ بهم الجرأة بعد إلى حد الإقدام على محاولة الوضع بشأن القرآن، إلا أن الأحاديث الموضوعية تلعب الآن دوراً بارزاً في عمليات الاستغلال، بل يمكن العثور على جملة من الأحاديث الموضوعية التي لا وجود لها في كتب الموضوعات السابقة. وهنا لم يعد استغلال الدين مقتصرًا على نصوص القرآن والأحاديث، وإنما أصبح يمتد ليستخدم الله والنبي ذاتهما، وقد حدث هذا الأمر في الماضي، ويحدث اليوم أيضاً. ومن أجل الأمثلة على هذه الحالة في عصرنا هو ما يدعيه أتباع بعض الجماعات والطرق الإسلامية من التقائهم مع الله والتحدث معه، ورواية النبي والتحدث معه، وذلك في الأحلام، ونقل هذا الكلام إلى الناس. فهذا الأمر يُعدّ وضعاً بيناً وافتراء صريحاً وواضحاً على الله ورسوله. وهناك الكثير من هذه الحالات، ويمكن العثور على نماذج كثيرة منها بشكل خاص في وسائل الإعلام المرئية والمكتوبة.

ومن جهة أخرى لا يقتصر الاستغلال على الله ورسوله فقط، وإنما يمكن ان تستخدم وتستغل المقدسات الأخرى أيضاً لأهداف دينية. حيث يرد الاستغلال على الأمور المقدسة في نظر الناس، وبشكل خاص المقابر والمزارات. ومن صور هذا الاستغلال: إضفاء القدسية على المقابر على الرغم من عدم وجود أي صفة قدسية للإنسان الفاني، وتحويل تلك المقابر والمزارات إلى نوع من الأمكنة التجارية ومن ثمّ استغلال الناس فيها. ويمكن ان نذكر في هذا السياق أيضاً، وإن لم يدخل ضمن سياق الأهداف التجارية بعض الممارسات والتشجيعات التي تشاهد لدى بعض الجماعات والطرق الإسلامية بخصوص توجيه الناس إلى هذه المزارات وطلب العون والمدد من الإنسان المخلوق بدلاً من الله الخالق، على الرغم من الأوامر الصريحة الواردة في القرآن والتي تأمر الناس بطلب العون والتوجه بالعبودية إلى الله وحده دون سواه، ومثال ذلك ما هو وارد في سورة الفاتحة. ولذلك فقد كان الاستغلال على مدى التاريخ وبشكل دائم من أهم مشاكل الأديان. وهذا الاستغلال ليس منحصرًا بالإسلام فقط، وإنما هناك نماذج كثيرة للاستغلال في الديانة المسيحية واليهودية أيضاً. ومن أحد أبرز وأفضل الأمثلة على ذلك هو نضال ومجاهدة سيدنا عيسى عليه السلام مع الخاخامات اليهود. فقد وجه عيسى عليه السلام لهم، كما ورد في الانجيل، انتقادات لاذعة وشديدة تمثلت بتشبيههم بالأفاعي السامة بسبب تحويلهم المعابد إلى أماكن للتجارة.

واليوم أيضاً يمكن أن تكون المؤسسات الدينية وطبقة ما يعرفون برجال الدين جزءاً من هذا الاستغلال. وبإمكاننا العثور على أمثلة كثيرة في بلدنا وفي البلدان الإسلامية الأخرى حول استخدام المؤسسات الدينية كوسيلة في الأنشطة السياسية. وبشكل خاص ما يجري في سياسة الشرق الأوسط، وبالأخص عندما يكون الأمر متعلقاً بالمذهبية والطائفية، حيث نجد أن المؤسسات الدينية الرسمية تصدر مختلف أنواع البيانات

والفتاوى وفقاً لرغبات السلطات الحاكمة. بل نجد أن الأنظمة الحاكمة القائمة قد تستخدم الدين بهدف إضعاف موقف معارضيه في المجتمع، وأحياناً بهدف القضاء عليهم، أو دفع الناس لنبذهم والتخلص منهم أيضاً. وإن أبرز مثال على هذه الحالة هو مؤسسة التكفير؛ فالحملات التي شنت في الفترات الأخيرة في مصر ضد المرحوم نصر حامد أبو زيد، واتهامات الردة التي وجهت للشيخ الأزهرى حسن حنفي تُعد بشكل عام نماذج من استخدام النظام الحاكم للدين والمؤسسات الدينية من أجل انتقاد معارضيه وممارسة الضغوطات على الفكر المعارض. وهناك أمثلة على هذه الحالة في التاريخ الماضي أيضاً. فالإجراءات والضغوطات التي وجهت إلى العلويين في العهد العثماني بشكل خاص، والفتاوى التي أصدرها شيخ الإسلام أبو السعود في هذا المضمار هي خطوات تحمل في أغلبها طابعاً سياسياً وليس دينياً. وكذلك فقد أعدم قاضي سيماونا الشيخ بدر الدين سيماونلي وغيره الكثير في الأناضول بناء على فتاوى شيوخ الإسلام أو بتحريض رجال الدين. فالدوافع التي تقف وراء أغلب هذه الحالات هي سياسية وليست دينية. وإذا ما رجعنا في التاريخ إلى الخلف أكثر سوف نجد صوراً لاستغلال الدين أيضاً. ومثال ذلك ما حصل في مسألة «خلق القرآن» التي عرفت بـ«المحنة» والضغوطات التي مورست بسببها، حيث قتل كثير من الناس - ومنهم أحمد بن نصر الخزاعي - الذين خالفوا رأي خليفة ذلك العصر المتمثل بأن «القرآن مخلوق»، ووفقاً لرواية في كتاب «التاريخ» للطبري فإن أسباب هذه الضغوطات والممارسات لم تكن ذات صبغة دينية، وإنما كانت ذرائع سياسية ونموذجاً لاستغلال الدين. حيث ذكر الطبري أن أحمد بن نصر قد أخذ البيعة من الناس على القيام بالأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، وأنه من هذا المنطلق أخذ يحضّر للخروج على الخليفة في بغداد فكان بذلك خصماً دينياً سياسياً للخليفة، ولما افتضح أمره ألبسه الخليفة لباس الخصومة الدينية وقضى عليه. فيتبين من كل ما ذكرناه أن استغلال الدين يحصل بشكل أكبر في ميدان السياسة لتحقيق غايات وأهداف سياسية.

٤- ما نوع العلاقة بين الاستغلال والمقدس؟

هذا سؤال في غاية الأهمية. وذلك لأن غير المقدس لا يشكل أرضية للاستغلال. إن مقدسات الإسلام محدودة جداً، ولذلك فقد تم اللجوء إلى إيجاد مقدسات جديدة من أجل توسيع مساحة الاستغلال؛ وقد تم إنتاج مقدسات في الإسلام سواء خلال المرحلة التاريخية الوسطى أم في عصرنا الحالي. وإن أمر إنتاج المقدسات لا يزال مستمراً. ويتم ذلك عبر استخدام فهم غير صحيح في الدين بقصد الهيمنة على الجماهير أو تسهيل استخدامه من أجل التمكن من توجيه الجماهير. وأبرز مثال على ذلك هو إضافة ألقاب مثل «حضرة»، وأفندي، وخوجه، وشيخ» إلى بداية أسماء أناس لا يمكن وصفهم في الواقع برجال علم، ولم يبدوا أي نشاط أو يحققوا أي تحصيل جدي ومهم في مجال الفكر والعلوم الإسلامية، كما نرى ذلك في كثرة إلحاق عبارة «قدس سره» بأسمائهم، وذلك بعد توليهم رئاسة الجماعات أو الطرق الإسلامية.

تُعد هذه الأمور خطوات هادفة إلى تحضير الأرضية لتوجيه وإدارة الجماهير الواسعة من قبل هذا

الشخص أو الأشخاص المحيطين به. فمثلاً لا تُستخدم هذه الصفات والألقاب إطلاقاً بحق أي طبيب أو فيزيائي أو مهندس أو حتى عالم ديني. وذلك لأن إطلاق لقب «حضرة» على الطبيب، أو قول «رحمة الله عليه» بحقه لا يمكن أن يشكل عاملاً مساعداً لاستغلال مهنة الطب، ولكن باعتبار أن مثل هذا الأمر يمكن أن يشكل أرضية خصبة لاستغلال الدين فيتم إطلاق مثل هذه الألقاب والأسماء على أشخاص من الصنف الذي ذكرناه آنفاً للتغطية على جهله أو على نواياه السيئة والخبيثة. ويمكن القول في هذا الموضوع: إن هناك زيادة مستمرة في عدد المقدسات، أي يوجد إنتاج مستمر للكثير من المقدسات التي ليس لها وجود في القرآن أو الإسلام. وبناء على ذلك ينبغي أن نبين للناس وخاصة للذين يعملون في مجال تنوير المجتمع وإرشاده ما هي الأمور المقدسة في الإسلام وما هي الأمور غير المقدسة.

هناك الكثير من التعبيرات الشائعة بشكل خاص في الأدب التصوفي، مثل «قدس سره». مع أنه لا يوجد في الدين ما يشير إلى تقديس الله تعالى لروح إنسان ميت، فمثل هذا الأمر أو المفهوم غير وارد لا في القرآن، ولا في السنة. فهذه الألقاب والصفات هي بمثابة خطوات نحو إضفاء القداسة على أناس يعبر عنهم العوام بالأولياء، ومن ثم تحقيق مكسب من خلال ذلك. فينبغي أخذ غاية الحيلة والحذر تجاه هذه الأمور.

٥- ما هي العوامل التي تشكل عائقاً أمام فهم استغلال الدين بأبعاده المختلفة؟

أهم سبب هو الجهل. ولذلك فقد أصبح انتشار الجهل على نطاق واسع وإعاقة وصول الناس بشكل مباشر إلى مصادر المعرفة لفهم الإسلام في العالم الإسلامي أمراً شائعاً. وإن عمل لطبقة المتدينين المترعمة على ربط الناس بأنفسهم ينحو في هذا الاتجاه.

إن إشاعة ثقافة التقليد وجعلها مهيمنة على المجتمع تلائم من جهة مجموعات المصالح والمنافع التي تخرج من هذه البنية، ومن جهة أخرى تلائم رجال الحكم والسياسيين. فكما هو معروف كان بعض قيادات الأحزاب السياسية في الماضي، وكذلك في وقتنا الحاضر، يلتقون قبل الانتخابات مع قيادة بعض الجماعات أو الطرق ويجرون تفاهمات معهم. ويتعهدون لهم ببعض المزايا والمناصب ثم بعد ذلك كانت هذه الجماعات التي تحولت إلى ما يشبه نظام العبودية تخبر أتباعها والناس حسب التعليمات التي ترددهم من الأعلى باسم الحزب الذي عليهم التصويت لصالحه، ويقوم الأتباع بدورهم وبشكل عبودي بالتصويت لذلك الحزب، وبذلك يتشكل نوع من النظام المستغل للدين أو النظام الاستعماري. وهناك ممارسات مشابهة في أيامنا هذه أيضاً. وبناء على ذلك ينبغي أولاً إطلاع الناس على أنه من الضروري في الميدان الديني تأسيس تدينهم بإرادتهم الحرة.

ولهذا الهدف فقد أصبحت فرص الوصول إلى المعارف أو المعلومات الإسلامية اليوم متاحة بشكل أكبر بالنظر لما كان عليه الأمر في الماضي. فيجب أن يطلع الناس على الكثير من المؤلفات التي تدور حول العلوم الإسلامية، مثل: القرآن والحديث والفقه وغيره التي ألفها بشكل خاص الحاصلون على الإجازات الجامعية

والقادرون على إجراء دراسة فكرية وموضوعية بشأن الكثير من المسائل، واتخاذ آراء اجتهادية بشأنها، ثم إجراء مقارنة وتقاطع بين المعلومات التي استحصل عليها حول الموضوع وبين المعلومات والآراء التي تصدر مما يسمون برجال الدين وأصحاب الفكر في محيطه. وفي هذا السياق ينبغي أن يتم تعليم الناس الفكر النقدي حتى يعلموا أنه ليس كل ما يقال باسم الدين يُعد صائباً وقطعياً. وينبغي أن يتم توجيه الأسئلة وخاصة في الدروس الوعظية التي تُلقي في المساجد ومجالس العلم حول أي شيء أو موضوع يثار، ويستفسر السائل من الشيخ عن الآية أو الحديث الذي يستند إليه في مواعظه، وإن كان يستند على آية معينة ينبغي أن يُسأل عما إن كان في القرآن آيات أخرى متعلقة بالموضوع أم لا، وإذا لزم الأمر أن يدخل في نقاش حول الموضوع بالاعتماد على فهمه وتفسيره فليفعل. وبالعودة إلى الأحاديث نجد وبكل أسف أن قسماً كبيراً وكبيراً جداً من الأحاديث المتداولة أثناء أنشطة الوعظ والإرشاد مشكّل للغاية. والذي يجب اتباعه في هذا الشأن هو:

- (١) يجب وبشكل حتمي السؤال عن مصادر هذه الأحاديث، وعدم الاعتداد بأي رواية لا مصدر لها.
- (٢) لا يكفي وجود الرواية في مصدر ما، وإنما ينبغي أن يكون الحديث مروياً في المصدر بإسناد، وعليه ينبغي عدم إيلاء أي اهتمام للرواية التي لا سند لها.
- (٣) ولا يكفي أن يكون للرواية سند، وإنما ينبغي أيضاً أن يكون السند سليماً وصحيحاً وموثوقاً.
- (٤) وكذلك لا يكفي أن يكون السند سليماً وصحيحاً، وإنما ينبغي بالإضافة إلى ذلك أن يكون المتن موافقاً للأسس والثوابت الإسلامية. وفي هذا الإطار أيضاً ينبغي إطلاع الناس وإعلامهم بشأن كيفية استخدام فنون الرواية، وهنا يمكننا القول وبكل أريحية: إن المؤلفات حول هذا الموضوع غير كافية. إذ إن عدد المؤلفات التي يمكن أن نوصي الناس بها في هذا المجال قليل جداً. وينبغي إعلام الناس وخاصة أهل الطرق والجماعات بضرورة عدم استخدام الروايات من دون إجراء بحث ودراسة علمية جديّة وحقيقة عليها من حيث مصادرها وإسنادها ومنتها. إلا أنه من الصعوبة بمكان تحقيق هذه الأمنية، وذلك لأنّ البنى أو الكيانات وقياداتها لا تريد بشكل عام أن يقوم الناس بطرح استفسارات والقيام بأبحاث وتدقيقات وتوجيه انتقادات. وإنما لا يتيحون المجال للناس للوصول إلى المصادر الأصلية وإجراء الدراسات والأبحاث والتدقيقات بشأنها، وتوجيه الاستفسارات والانتقادات خشية فقدان مزاياهم أو اكتشاف قصورهم العلمي وعدم استحقاقهم لحالة المرجعية التي يتمتعون بها. ولهذا السبب بإمكاننا ملاحظة، كما هو الحال لدى الشرائح التي تعارض مثلاً قراءة النص القرآني بشكل مباشر، بإمكاننا ملاحظة بذلهم جهود مكثفة لمنع وصول الناس إلى الأبحاث والدراسات التي أجريت مباشرة على القرآن أو السنة أو على كليهما معاً.

ولذلك فإننا بحاجة- كما يقول فضل الرحمن- إلى فكر محافظ متنور من أجل تنوير الناس الموجودين

ضمن الحركات الإسلامية الشعبوية التي نسميها بشكل عام: الإسلام الشعبي. والفكر المحافظ المتنور يعني قراءة الأعراف والتقاليد بعين نقدية، وإخضاع المؤلفات المكتوبة عن القرآن والسنة وحول الدين أو التفاسير التي قام بها العلماء للبحث والتدقيق. وهنا، وخاصة عندما يتعلق الأمر بالكتب، تُعتبر العبارة التي ذكرها ابن تيمية رحمه الله في كتابه الذي يتحدث عن علوم القرآن بمثابة حكمة يجب تدريسها لجميع المسلمين، وهذه العبارة: «لا يسلم كتاب من الغلط إلا القرآن». ولكن مع الأسف عندما يتم تنزيه المؤلفات التي خطها البشر عن احتواء الأخطاء فإن هذه المؤلفات تكتسب نوعاً من القدسية من حيث المحتوى، وربما تتحول إلى تجارة دينية. ويمكن أن نعدّ من هذا القبيل كتب ومنشورات الطرق والجماعات كافة بما في ذلك رسائل النور. فكلنا يعلم أن هذه المؤلفات ينظر إليها على أنها بمثابة وحي ثانٍ على الرغم من أنها بحاجة إلى دراسة نقدية جديّة بالاستناد إلى العلوم الإسلامية، وإجراء أبحاث ونقاشات حول صحة المعلومات التي تحتويها. وبناء على ذلك فإن من الضروري بل ومن الواجب بيان قول ابن تيمية الذي ذكرناه للناس، أي إنه لا يوجد أي كتاب خالٍ من الأخطاء ما عدا كتاب الله تعالى. وحتى النبي عليه الصلاة والسلام كبشر معرض للخطأ، حيث إن هناك آيات في القرآن الكريم تشير إلى احتمال وقوع النبي كإنسان في الأخطاء، وبالإضافة إلى ذلك فإن النبي عليه الصلاة والسلام يتحدث بنفسه عن احتمال وقوعه في الخطأ، كما جاء في بعض الروايات. وقد تم تناول الروايات الواردة في هذا المجال بشكل موسع في كتب أصول الفقه والكتب التي تتحدث عن «أفعال الرسول». ومن أمثلة ذلك قول النبي عليه الصلاة والسلام: «إِنكُمْ مَخْتَصِمُونَ إِلَيَّ وَإِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ، وَلَعَلَّ بَعْضَكُمْ أَنْ يَكُونَ أَحَنَ بِحُجَّتِهِ مِنْ بَعْضٍ، وَأَنَا أَقْضِي بَيْنَكُمْ عَلَى نَحْوِ مَا أَسْمَعُ، فَمَنْ قَضَيْتُ لَهُ مِنْ حَقِّ أَخِيهِ شَيْئًا فَلَا يَأْخُذْهُ»، وكذلك سجوده سجدة السهو في الصلاة عند ارتكاب خطأ ما في أفعال الصلاة، فارتكاب النبي عليه الصلاة والسلام للخطأ كبشر ثابت وقطعي. وقد ذُكر الحديث المشهور كمثال على ذلك، وهو: «كُلُّ بَنِي آدَمَ خَطَّاءٌ وَخَيْرُ الْخَطَّائِينَ التَّوَّابُونَ». فالإنسان بطبيعته الخلقية، ولو كان نبياً، معرض للوقوع في الأخطاء، وطالما أن العصمة من الأخطاء غير واردة حتى بحق الأنبياء - إن عصمة الأنبياء مقتصرة على مجال القيام بوظيفة النبوة أو تبليغ الوحي -، فلا يمكن الحديث عن العصمة عن الخطأ بحق الآخرين من البشر أيضاً مهما علت مرتبتهم وذلك مثل الصحابة والتابعين وغيرهم. ولكن مع الأسف نجد وخاصة لدى الشرائع السنية أنه يتم النظر سواء إلى الأنبياء أم إلى الصحابة على أنهم أناس منزهون على الإطلاق عن ارتكاب الأخطاء. وإن هذه النظرة «نظرة العصمة» تمتد بالتدرج إلى أئمة المذاهب، ثم إلى الأشخاص الذين يعتبرون اليوم من القيادات الدينية. وهذا الأمر يفتح المجال أمام هؤلاء لاستغلال الدين، ويسهل عمل أصحاب النوايا الخبيثة. ولذلك ينبغي نشر الفكرة التي جاء بها ابن تيمية «لا يسلم كتاب من الغلط إلا القرآن» بين الناس. وبناء على ذلك ينبغي أن نخضع كل كتاب متعلق بالدين يصل إلينا، وكل كلام يقال لنا، وكل وعظ وحديث يلقي على مسامعنا، سواء في المجالس والمساجد أم في المحطات الإذاعية والتلفزيونية، نخضع كل ذلك للبحث والتدقيق والمساءلة والتأكد

من صحته تماماً كما كان يفعل الصحابة الكرام عند كل خطوة كان يخطوها النبي عليه الصلاة والسلام بقولهم له: «يا رسول الله أهذا الموقع وحى أوحاه الله إليك أم هو الرأي والمشورة؟». وينبغي علينا بعد التأكد من موافقته للكتاب والسنة، والتأكد من صحة وسلامة تفسيره أن ننقله إلى التطبيق العملي في الحياة.

٦- هل لكم أن تذكروا لنا بعض الأمثلة عن أشكال الاستغلال التي تحدثتم عنها؟

من السهولة بمكان العثور على الكثير من الأمثلة والنماذج إذا ما أمعنا النظر قليلاً. ويمكنني كأحد القريبين من الحركات الإسلامية والمتابعين لشؤونها وتحركاتها منذ ما يزيد عن أربعين سنة، يمكنني أن أقول ذلك بكل أريحية. فبكل أسف لقد وصل الاستغلال الديني الذي قامت به الجماعات الإسلامية في السنوات الأخيرة إلى أبعاد في غاية الخطورة والكارثية. أجل؛ تقوم القيادات السياسية باستغلال الدين في الكثير من الأمور، وخاصة في الفترات الانتخابية. إلا أن وصول الاستغلال في السنوات الأخيرة إلى هذه الدرجة من الشدة والتركيز بحيث لم يعد بالإمكان إلقاء الخطابات السياسية دون التطرق إلى الدين، والرموز والمصطلحات الدينية التي أصبحت تسبب التملل والضجر لدى الناس ليس في خدمة الدين برأبي، وإنما يجب تقييمها وتصنيفها كإساءة للدين، ومن ثمّ ينبغي الحيلولة دون تحويل الدين إلى وسيلة في الدعايات والنقاشات والمنافسات التي تجري في ميدان السياسة في تركيا. وهذا الأمر لا يقتصر على الشرائح التي تصف نفسها بالمتدينة فقط، وإنما يشمل الشرائح التي تمارس السياسة أو تقوم بالحركات الاجتماعية عن طريق مواجهة الدين أيضاً. ولذلك يجب الحيلولة دون كل أنواع استغلال الدين سواء بالجانب السلبي أم الإيجابي، ومن ثم منع تحويله إلى أداة لتحقيق أي شكل من أشكال المنفعة سواء كانت سياسية أم اقتصادية أم اجتماعية. وإن المسلمين أولى من غيرهم في القيام بمثل هذا الأمر. وعلى ذلك فإنه من المفيد لهذا الدين تناول مسألة الاستغلال بأقصى سرعة ممكنة. وقد يعترض بعضهم بقوله: «أنا في الأصل إنسان مسلم، فلم تعتبر صلاتي وصيامي استغلالاً للدين؟!»، إلا أن هذا الاعتراض غير مقبول وغير صحيح. إذ ينبغي أن يعلم الناس أنه إذا ما قام إنسان ما أو سياسي ما بتصوير أو طلب تصوير نفسه وهو بوضعية الصلاة ثم تم نشر هذه الصورة في وسائل التواصل الاجتماعي فقد خالف مبدأ إخلاص الدين لله تعالى. بالطبع قد يقوم آخرون بمثل هذا التصرف، إلا أن التعذر بفعل الآخرين لخطأ ما يُعد اشتراكاً معهم في ذلك الخطأ.

ينبغي إيلاء الدين مكانة تليق به وتنزيهه من التحول إلى أداة للوصول إلى المنافع والمصالح اليومية. وبإمكاننا القول: إن هذه ضرورة ملحة وحساسة ينبغي أن يتحمل مسؤوليتها شرائح المجتمع كافة سواء أكانت كليات إسلامية أم دوائر دينية وجماعات وطرق أم سياسيين ووسائل إعلام. وإلا فإن الدين سوف يصبح مجرد أداة بسبب فقدانه لاعتباره، وبذلك فلن يكون هناك ما يمنع من تحول الدين إلى مؤسسة عاجزة عن تحقيق الأهداف المنتظرة منها على الأرض، ومن التحول إلى نوع من الأفيون تماماً كما قاله «كارل ماركس Karl Marx». وأنصح القراء، في هذا النقطة بشكل خاص، بقراءة كتاب «دين ضد الدين» لعلي شريعتي. وكذلك يمكننا القول: إنه من الضروري، بل من الواجب، تعرف الجيل الجديد على كتب «نور الدين طوبجو

«Nureddin Topçu» كافة الذي يوجه أشد الانتقادات لنهاج استغلال الدين.

نعود إلى أساليب الاستغلال، وقد تعرضنا إلى هذه النقطة أثناء إجاباتنا عن الأسئلة، ولكن يمكننا القول بكل أريحية كما ذكرنا: إن الاستغلاليين في هذه النقطة يستخدمون بنسبة كبيرة المعلومات المغلوطة فيها وغير الصحيحة. فأدواتهم كافة هي المعلومات والتصورات الدينية المزيفة والمغلوطة. وبناء على ذلك تُعد الطريقة الأمثل والأكثر تأثيراً لمنع هذا الاستغلال هو توصية الناس أم يتحلوا بعقلية محاكمية واستفسارية وتشجيعهم بشكل خاص على التدقيق في المصادر، ولفت أنظارهم إلى أهمية إجراء مقارنات وتقاطعات في موضوع مصادر المعلومات الدينية. وللحيلولة دون حصول الاستغلال بهذه الوسيلة لا بد من عدم الاكتفاء بمؤسسة واحدة أو شخص واحد عند الحصول على معلومة منهم بشأن مسألة ما. وإنما ينبغي السؤال عن الموضوع ذاته لعدد من رجال العلم، فإذا ما لاحظنا أن الإجابات عن هذا السؤال تتوحد وتتركز في نفس الاتجاه فعلياً اعتبار ذلك إشارة إلى السير في الطريق الصحيح؛ وأما إن كانت هناك اختلافات وتناقضات جديدة بين هذه الإجابات فلا بد عند ذلك من التعمق أكثر في البحث والسؤال للوصول إلى النتيجة المرجوة. وعلى أية حال يجب إيجاد آليات تضبط المعرفة أو المعلومة الدينية بشكل لا يدع مجالاً للاستغلال في المجتمع.

وفي هذا الإطار فإن رئاسة الشؤون الدينية بشكل خاص مكلفة بما لديها من إمكانيات بمهمة تنوير المجتمع في هذا الموضوع. وبطبيعة الحال فإن هذا الأمر هو وظيفتها الدستورية التي مع الأسف يدور جدل مستمر حول قيامها أو عدم قيامها بها. إلا أننا نجد أن بعض العاملين في رئاسة الشؤون الدينية بذاتها قد صاروا جزءاً مهماً من مشكلة استغلال الدين. وقد تبين خلال الأبحاث والدراسات الميدانية التي أجرتها «المجلة الإسلامية» في عدد «الديانة» أن نسبة تتراوح بين ١٥ - ١٧٪ من الوعاظ في مركز العاصمة أنقرة يستخدمون الأحاديث الضعيفة والموضوعة، وظهرت نسبة مشابهة أيضاً في أطروحة الماجستير التي أعدت عن معلومات الأئمة والخطباء في أنقرة أو شرناق حول السنة والحديث، وكذلك تبين في آخر أطروحة أخرى أعدت قبل سبع أو ثماني سنوات بشأن ما يقارب مئتي إمام وخطيب في طرابزون أن النتيجة مشابهة، حيث لم تقل نسبة الأحاديث الضعيفة أو الموضوعة المستخدمة أثناء أنشطة الوعظ والإرشاد عن ١٥٪، ويتضح من ذلك أن رواية واحدة من أصل كل سبع روايات مستخدمة باسم الوعظ والإرشاد ضعيفة أو موضوعة. إن كون هذه الروايات تحمل صفة تجعلها غير صالحة للاستخدام في الدين، ووجودها في بنية الهيئة الدينية وعدم نشر هذه الهيئة الدينية لكتاب يتضمن الأحاديث الموضوعة لكي يسترشد به رجال الدين في أنشطتهم الإرشادية، بل عدم ترجمة كتاب من هذا القبيل مثل كتاب «تنزيه الشريعة» لـ «ابن عراق» وتوزيعه على الوعاظ والعاملين في المجال الديني، إن كل ذلك يظهر كمشكلة مهمة تفتح الطريق لمساءلة ومحاسبة هيئة الشؤون الدينية في هذا الموضوع. وعندما تصبح المؤسسات أو الهيئات الدينية الرسمية بذاتها جزءاً من المشكلة في مسألة استغلال الدين، فإننا نصبح أمام حالة بغاية التعقيد وهي تحول المصادر المفترض حلها للمشكلة بذاتها إلى جزء من المشكلة. وسبب هذا المعضلة

واضح وهو: وقوع المؤسسات تحت سيطرة السياسة؛ فطالما أن المؤسسات الدينية الرسمية لم تخرج عن نطاق هيمنة وسيطرة السياسة، ولم تكن إدارتها بيدها باستقلالية وحرية تامة، فإنها لن تتخلص من خدمتها لأهداف وغايات السلطة السياسية، ومن ثم لن تتخلص من تحولها إلى أداة لاستغلال الدين لتحقيق هذه الغايات. ولذلك -إذا أردنا التحدث عن بلدنا- لا بد وبأقصر وقت ممكن من فصل المؤسسات والبنى الدينية، وعلى رأسها هيئة الشؤون الدينية، عن السلطة السياسية بشكل تام، وجعلها كيانات مستقلة وذات إدارة خاصة بها، إذ إن في ذلك فائدة كبيرة.

٧- أستاذي الكريم، لو سمحتم لي فإنني أود لفت انتباه قرائنا الأعزاء إلى كتاب «الإسلام من خلال الأحاديث» والذي نشرته رئاسة الشؤون الدينية في الفترة الأخيرة. وكلنا أمل بأن يسهم هذا الكتاب في حل المشكلة التي تحدثتم عنها. وفي هذه النقطة بالذات ما الذي ينبغي عمله من أجل الحلولة دون حصول استغلال للدين؟

أولاً: ينبغي أن يكون في هذه المسألة تعليم وتربية دينية شفافة وواضحة للمجتمع. وقبل كل شيء يجب أن يتعلم شعبنا فكر الاعتراض والتحقق وقول «لا». لأنه على سبيل المثال يتم تلقين أطفالنا التعليم والتربية الدينية في مدارس الأئمة والخطباء «إمام خطيب». ويتم هذا التعليم أو التدريس الديني عن طريق جملة من الكتب المعينة. فنحن كأباء وأولياء الأمور ينبغي أن ندقق ونتحقق من المعلومات الواردة في هذه الكتب ونعترض عند اقتضاء الحاجة على الأمور التي نراها غير ملائمة والتي تقوم الدولة بتدريسها لأننا باسم الدين، وعلينا اتخاذ الخطوات اللازمة في هذا الشأن.

وعلينا عدم التردد أبداً في اتخاذ الخطوات القانونية اللازمة بشأن أي أمر نشبته بمخالفته لأسس الدين ذلك الذي نلاحظه في مختلف أنشطة الوعظ والإرشاد والتعليم والتربية الدينية التي يتم تنفيذها في المساجد ومعاهد تعليم القرآن التابعة لرئاسة الشؤون الدينية. وفي هذا السياق هناك جملة من القوانين الأساسية المشرعة في إطار الأنظمة المطابقة لمعايير الاتحاد الأوروبي. ولكن مع الأسف لا يعرف مواطنونا الحقوق التي تقرها لهم هذه القوانين الأساسية. إذ يوجد في هذا الإطار الكثير من الأنظمة القانونية مثل قانون حق الحصول على المعلومات، وقانون التظاهر وقانون المستهلك. وهذه القوانين عند تطبيقها تضمن للمواطن حقوقاً تفوق التصور، ومن ثم يمكن الاستفادة منها واتخاذ خطوات مهمة في ميدان مكافحة ومقاومة استغلال الدين.

وإذا تطلب منا إيراد مثال في هذا المجال فيمكن أن نذكر كتاب «تفسير طريق القرآن» الذي نشرته رئاسة الشؤون الدينية، فهذا الكتاب ليس أكثر من كتاب مُعد بأسلوب القص واللصق من كتب أخرى، ويحتل تقريباً المرتبة الأخيرة من بين كتب التفسير الموجودة في التداول، فلا يمتلك أية ميزة خاصة، ولا يضيف أية معلومة جديدة على المعلومات الموجودة لدينا سابقاً. فهو تقريباً عبارة عن تجميع للمواد المتعلقة بالقرآن الكريم

والموجودة في موسوعة الدين الإسلامي بطريقة القص واللمس، وإضافة لبعض نصوص كتب علم الحال التي تتناول الفقه التي ألفها الأساتذة الذين أعدوا كتاب التفسير هذا، وكذلك توزيع للشروحات القرآنية التي كتبها معدو هذا التفسير على صفحاته. وقد ورد انتقادان مختلفان في هذا الموضوع سواء في الكتاب الذي ألفته باسم «مشكلة المنهج في العلوم الإسلامية» أم في الكتاب الذي ألفه مصطفى أوزتورك Mustafa Öztürk تحت اسم «ثقافة التفسير أو التأويل». أما نقدي فموجه إلى الطبعة الأولى، وأما نقد مصطفى أوزتورك فموجه إلى الطبعة الثانية، وكل نقد مؤلف تقريباً من مئة صفحة. وياليت رئاسة الشؤون الدينية قد أجرت تصحيحاً فيما بعد لبعض الأخطاء والمغالطات إلا أن الحالة بقيت دون تغيير يذكر. حيث إن أوزتورك أجرى دراسة نقدية للطبعة الثانية والثالثة أيضاً، ومع الأسف فإن الحالة كارثية ليس في الطبعة الأولى فقط، وإنما في الطبعات الأخرى أيضاً، بل إن الحالة في الطبعات الأخرى أكثر كارثية. وتقدم لنا هذه الطبعات حالة خطيرة من اللامبالاة والاستهتار التي يمكن التعبير عنها: أن ما تجعله في إحداها أيضاً تقلبه في الأخرى أسوداً، وما تقره من أمر في الأولى تنفيه في الأخرى. فمثلاً هذا التفسير ما يزال يطبع ويوزع. والحال أنه يمكن اللجوء إلى محكمة المستهلك، ورفع دعوى، ولو كانت رمزية، على رئاسة الشؤون الدينية وجعل السبب أنها تبيع المواطنين وبكل أسف بضاعة غير صالحة أو مزورة واحتيالية. وعندما سألت أحد الأصدقاء المحامين عن هذا الموضوع أخبرني أنه غير متأكد من طبيعة النتيجة التي يمكن تحصيلها قانونياً من هذه الدعوى. إلا أن هذه الدعوى يمكن أن تحدث تأثيراً من ناحية تنبيه هيئة الشؤون الدينية لتصحيح مسارها، واضطرارها نوعاً ما إلى تقديم تفسير ذي نوعية أفضل من الموجود في التداول وذلك للناس الذين يعتمدون عليها ويثقون بها. وعلى كل حال يجب على المسلمين أن يتعقبوا حقوقهم على أرضية قانونية حتى آخر محاولة متاحة أمامهم، وينبغي أن يبين للناس أننا لسنا عبيداً للمؤسسات الدينية الرسمية أو الجماعات والطرق، وأنا غير مضطرين للقبول بكل ما يلقونه على مسامعنا.

في الواقع يجب أن يكون كتاب التفسير الذي نتحدث عنه أكثر تعمقاً وأعلى مستوى في الابتكار. ويجب على رئاسة الشؤون الدينية استخدام كل الطاقات والإمكانات التي بين يديها، وأن تُعد أعمالاً ومؤلفات على يد رجال العلم بدعمهم وتوفير البيئة الملائمة لهم لترفع بذلك من سوية ونوعية الخدمات الدينية المقدمة إلى الناس. فمن حقنا نحن كمواطنين المطالبة بهذا الأمر، بل إن هناك مسؤولية على عاتقنا تتمثل ببذل جهود من أجل دفع الرئاسة لتقديم أعمال ومؤلفات ذات مستويات عالية في هذا المجال.

ومن جانب آخر فإن هناك أعمالاً وواجبات كثيرة ينبغي على الهيئة العليا للإذاعة والتلفاز القيام بها. ولكن مع الأسف لا يمكننا القول إن الهيئة تقوم بواجباتها المطلوبة في هذا المجال. فهناك الكثير والكثير من نماذج استغلال الدين، وبأشكال ومستويات مختلفة وخاصة في الإعلام المرئي، بل إن هذا الاستغلال قد اتخذ

أبعاداً لا يتخيلها العقل. وبرأيي أن بقاء الدولة بموقع المتفرج على هذه المظاهر، التي تحولت إلى خداع واحتيال على المواطنين وإلى مادة للاستغلال، يُعد خرقاً ومخالفة واضحة للدستور. وذلك لأن من إحدى مسؤوليات الدولة هي في تقديم الدعم اللازم لمواطنيها في هذا المجال. وفي هذه النقطة قد يكون من الواجب علينا تطوير وتنمية مفهوم المعارضة الاجتماعية، والقيام بجملة من النشاطات ضد مثل هذه الشرائح الاستغلالية. فمثلاً ينبغي القيام بحملات جمع توقيعات الكترونية سواء ضد المؤسسات الرسمية أم الأشخاص أم المؤسسات المدنية لإجبارها على التراجع عن أعمال الاستغلال الديني التي تمارسها. فالتوقيع الإلكتروني بغاية السهولة في هذا المجال كما في الكثير من المجالات الأخرى. وعندما تقوم بالتوقيع فإنك تحدد هدفاً ترمي إلى تحقيقه، وعندما يتم جمع مثلاً عشرة أو عشرين أو خمسين توقيعاً، ويتم وضعها أمام الأطراف الرسمية أو المدنية المعنية بها، فلا يتصور ألا تأخذها بعين الاعتبار. وهنا لا ينبغي النظر إلى الأمر على أنه فقط علاقة خصومة ونزاع، وإنما في الوقت ذاته يمكن القيام بهذه الحملات من زاوية تقديم المساعدة لمؤسسات الدولة، وذلك لأنه بالنتيجة قد تراجع بعض المؤسسات، مثل الهيئة العامة للإذاعة والتلفاز أو رئاسة الشؤون الدينية التي تستمد صلاحيتها من الدستور والقوانين، عن جملة من الخطوات التي تريد الإقدام عليها في هذا المجال تحت الضغوط الاجتماعية. فعندما يتم تقديم الدعم عن طريق جمع آلاف أو مئات الآلاف من التوقيعات لتشجيع المؤسسات على اتخاذ خطوات أكثر جرأة في مجال مكافحة مظاهر الاستغلال فإننا نكون قد شجعنا المشرفين على تنفيذ هذه الخطوات أيضاً. وبناء على ذلك فلا ينبغي أن نكتفي بالفرجة وانتظار الحل من الدولة، وإنما يجب علينا كمجتمع النزول إلى الميدان، ودعم الخطوات الإيجابية التي تتخذها الدولة، وملء الفراغ الحاصل في النقاط التي تقصر فيها الدولة، والقيام بالاعتراضات اللازمة ضد مؤسسات الدولة في حال ارتكابها الأخطاء، وكل ذلك ينبغي أن يكون تماماً ضمن الإطار القانوني.

ومن أحد الواجبات التي ينبغي القيام بها هنا أيضاً هو تنوير المجتمع والارتقاء بوعيه بشأن حقوق أفراده القانونية. فهناك تقريباً عدد كاف من إخواننا المحامين ورجال القانون في كل محافظة ومدينة، ولذلك من المناسب والمفيد جداً أن يقوم هؤلاء، بإشراف ومعرفة مؤسسات المجتمع المدني المختلفة، بتزويد الناس بمعلومات حول القوانين المتعلقة بهذا المجال، وبخاصة القوانين الأساسية الموضوعة في إطار معايير الاتحاد الأوروبي، وإطلاعهم على حقوقهم التي تقرها لهم تلك القوانين، ثم توجيههم للمطالبة بهذه الحقوق ضمن الأطر القانونية. وإن هذه الخطوات في الأصل ليست مقتصرة على مجال استغلال الدين فقط، وإنما هي خطوات ينبغي الإقدام عليها من أجل جعل المجتمع أكثر عدالة وشفافية واستقراراً ومساواة.

وقد يكون من المفيد هنا أن ندعم كلامنا بكلام بعض الأساتذة الآخرين، ومن هؤلاء الدكتور علي شريعتي. يقول علي شريعتي: «حيث ينتهي النقد تبدأ الصنمية» فكل أشكال الاستغلال تتبع في الواقع من عدم

والنقد والمحكمة. وبناءً على ذلك فإن الفكر النقدي يُعد في منزلة بغاية الأهمية.

إن قول علي شريعتي هذا يستحق أن نخطه على شكل لوحة فنية ونعلقها في كل مكان. ومن الأقوال الجميلة الأخرى قول جميل مريج: «لا يوجد في تركيا يساريون ويمينيون (وبإمكاننا فهم اليساري واليميني على أنه لا يوجد: علوي - سني، وكردى - تركي)، وإنما يوجد فيها الشرفاء وغير الشرفاء». ولا بد لنا بدورنا من تقوية هؤلاء الشرفاء في هذه الدولة. ولكن مع الأسف إن غير الشرفاء، على الرغم من قلة عددهم أكثر وأقوى تنظيمياً، لذلك ينبغي أن يعمل الشرفاء في مواجهة هؤلاء بأسلوب أكثر تنظيمياً وتطوراً.

وعلينا أن نضيف إلى ما سبق، وكشعار ثالث، القول المنسوب إلى عصمت إينونو: «يجب أن يمتلك الشرفاء في أي دولة من الدول جراحة على الأقل بقدر ما يمتلكه غير الشرفاء». وفي هذا السياق أعتقد أننا لكي نؤمن مستقبلاً أفضل للأجيال القادمة من أبنائنا وأحفادنا ينبغي أن نلتقي جميعاً في نقطة مشتركة بغض النظر عن أدياننا وأعرافنا ومذاهبنا وطوائفنا وآرائنا، ونطور آلية تتمكن بها من مقاومة ومكافحة الممارسات والأعمال المجتمعية المناقضة للأخلاق والوجدان والإسلام كافة، وليس تلك المتمثلة بالاستغلال في الميدان الديني فقط، وذلك مثل: مظاهر الظلم والاضطهاد الاجتماعي ومظاهر الفساد والانحراف كافة، وكل عمليات تحويل الحياة إلى مادية ودينيوية، وكل شكل من أشكال الفساد الإداري والرشوة والاختلاس والسرقة والتمييز والمحسوبية والاستغلال. فنحن بأمس الحاجة إلى التخلص من حالة التشرذم والتفرق والاستقطاب التي نعاني منها، وتأسيس مشهد جديد في إطار أخلاقي مشترك.

في الواقع الإسلام يكفينا في هذا المجال ولا نحتاج إلى شيء آخر غيره، ولكن السؤال المهم هو أي إسلام هذا، وما هي كفاءته. إن ما نحتاج إليه هو إسلام كالذي عبر عنه علي عزت بيغوفيتش: «إن الاسم الثاني لكل ما هو جميل وفاضل وحسن وصحيح هو الإسلام». وانطلاقاً من ذلك فإن ما نحتاج إليه هو التمايز على أساس الصفات، وليس على أساس الهويات. وهذا هو رأيي الشخصي الذي أتبناه. فينبغي أن نحدد علاقتنا مع الإنسان على أساس ما يتمتع به أو يفتقده من أخلاق، وليس على أساس أنه متدين أو غير متدين، يساري أو يميني، علوي أم سني، اشتراكي أم ليبرالي، تركي أو كردي.

وهنا يمكننا القول: إن الأخلاق ليست حكراً على المسلمين؛ إذ كما أن هناك الكثير من المسلمين لا يتمتعون بأدنى قدر من الأخلاق، فبالقابل نجد أناساً بعيدين عن الدين إلا أنهم يتمتعون بقدر عالٍ من الأخلاق. إنني كإنسان عمل مع منظمات المجتمع المدني في تركيا وفي الشرق الأوسط أريد أن أنقل ما عشته وما رأيته بالذات كما هو وليس كما سيكون عليه. فالأخلاق ليست أمراً خاصاً بالمسلمين، والمسيحيين ولا اليهود ولا الملحدين ولا الماركسيين ولا الاشتراكيين ولا العلويين ولا الشيعة ولا غيرهم؛ أي يمكن أن نرى لدى هذه الشرائح كافة أناساً بغاية الطيب والأخلاق. فبالرغم من أن علي شريعتي شيعي إلا أنه استطاع أن يقدم إسلاماً

رائعاً لدرجة يدفع الكثير من السنة للترحم عليه. والأمر ذاته ينطبق على أحد التعاليم الموجودة لدى العلوية والقائل: «عليك بيدك وبطنك ولسانك»، فهذا تعليم أخلاقي بغاية الأهمية. وينبغي علينا دعم مثل هذه النماذج. وكذلك نجد اليوم أن هناك حساسية وتعاطفاً كبيراً لدى الشرائح اليسارية في تعاملهم مع الطبقات المسحوقة والمضطهدة في المجتمع ومع الطبقة العاملة. فالشرائح الإسلامية هي الأخرى بحاجة إلى نظرة جديدة وثقافة جديدة تتمكن بها من الوقوف مع الشرائح اليسارية كتفأً لكتف ويداياً بيد من أجل التخفيف من آلام ومعاناة الفقراء واللاجئين والمظلومين والمضطهدين والطبقات العاملة والكادحة. ويأذن الله تعالى سوف تساهم هذه الحوارات والنقاشات والجهود المبذولة اليوم في تشكيل ثقافة جديدة في تركيا يكون محورها الأخلاق والفضيلة والعدالة والمساواة. وهذه الثقافة ليست بثقافة بعيدة عنا من الناحية الإسلامية أيضاً. وذلك لأننا من النسل الذي تربى على تعاليم حلف الفضول الذي كان نبينا عليه الصلاة والسلام من المُسهمين فيه. وكذلك فإننا أبناء حضارة قدمت نظام حياة مشترك مع اليهود؛ هذا الذي ضمته المعاهدة التي عقدت مع اليهود في بداية نشأة الدولة الإسلامية في المدينة المنورة. وبالإضافة إلى ذلك فإننا قد عشنا فيما بعد في الشام والقاهرة وبغداد وإسطنبول وأصفهان مع اليهود والمسيحيين والمجوس والزرادشتيين والدهريين والزنادقة والملاحدة ضمن إطار من الصداقة والأخوة. إننا أبناء حضارة تعاملت مع الفكر بالفكر، وردت على النقد بالنقد، ولم تلجأ أبداً إلى منطق تكميم الأفواه. إلا أن الحالة التي وصلت إليها أبناء هذه الحضارة العظيمة اليوم تدعو إلى التندر والأسى، حالة بعيدة كل البعد عن الأخلاق، والعقل والمنطق، والوجدان والضمير، والمشاعر السليمة، حيث وصل بهم الأمر حد الإقدام وأمام الأشهاد وأنظار العالم أجمع إلى قطع رؤوس لا البعيدين عنهم في الدين، بل رؤوس إخوتهم المسلمين وأبناء جلدتهم لمجرد اختلاف فكري بسيط.

وبناء على ذلك يمكننا القول: إن أماننا طريق طويل مفروش بالأشواك والعقبات والمنغصات، ومحاط بالمنحدرات والمنعرجات. ولتجاوز هذه المنحدرات والعقبات نحتاج إلى أصحاب الفكر والعلم الموثوقين وبعبارة علي شريعتي «مثقفين مسؤولين» لتولي قيادتنا على هذا الطريق. إلا أن المفكرين في هذه الأيام يسرون خلف السياسيين والشعب وكأنهم يجمعون أو يصففون الأحذية من ورائهم. لذلك هناك مهمة عظيمة بانتظاركم جميعاً من أجل تغيير هذا الواقع، وتأسيس مرحلة جديدة يتولى فيها رجال الفكر والعلم توجيه المجتمع والسياسية والجماهير، ويتم فيها إنقاذ الدين من بين أيدي الجهلاء ليعاد إلى العلماء والمؤسسات التي هي أهل له. فهيا إلى العمل وتنفيذ المهمة!

٨- أشكركم جزيل الشكر على رحابة صدركم وعلى ما خصصتموه لنا من وقتكم الثمين.

وأنا أيضاً أشكركم وأتمنى لكم التوفيق في عملكم.